

Niccolò Machiavelli

A fejedelem

Fordította és a jegyzeteket írta Lutter Éva

**A fordítás alapjául a Biblioteca Classica Hoepliana sorozatban
Michele Scherillo gondozásában megjelent,
Niccolò Machiavelli: Il Principe e altri scritti minori
(2. ed. Milano, Hoepli, 1924.) című kiadvány szolgál.**

**A fordítás szöveghűségét Kardos Tibor ellenőrizte
Az utószó Kardos Tibor munkája**

TARTALOMJEGYZÉK

Niccolò Machiavelli Lorenzo de Medicihez

- I. Hányféle az egyeduralom, és hogyan lehet megszerezni
- II. Az örökletes egyeduralkodásról
- III. A vegyes egyeduralkodásról
- IV. Miért nem lázadt fel Darius birodalma, amelyet Sándor elfoglalt, örökösei ellen, Sándor halála után
- V. Hogyan kell kormányozni azokat a városokat vagy országokat, amelyek maguk szabta törvények szerint éltek, mielőtt elfoglalták volna őket
- VI. Az újkeletű egyeduralmakról, amelyeket fegyver és vitézség árán lehet megszerezni
- VII. A mások fegyverével és szerencséjével szerzett új uralomról
- VIII. Azokról, akik gyalázat árán jutnak uralomra
- IX. A polgári egyeduralomról
- X. Hogyan kell megítélni bármely állam katonai erejét
- XI. Az egyházi uralom alatt lévő államokról
- XII. Hányféle hadsereg van; valamint a zsoldoskatonákról
- XIII. A segéd- és vegyes csapatokról; a saját katonaságról
- XIV. A fejedelem tennivalói a rendezett hadsereg dolgában
- XV. Tettekről, amelyekért az embert, különösképp pedig a fejedelmet dicsérik, vagy kárhoztatják
- XVI. A bőkezűségről és fősévénységről
- XVII. A könyörületességről és kegyetlenségről; inkább szeressék-e a fejedelmet, mint féljék; vagy ellenkezőleg, inkább féljék, mint szeressék
- XVIII. Hogyan tartsa meg a fejedelem az adott szót
- XIX. Hogyan kerülje el a megvetést és gyűlöletet
- XX. Hasznosak-e az erődítmények és hasonló dolgok, melyeket a fejedelmek manapság építenek
- XXI. Miképp cselekedjék az uralkodó, hogy becsüljék
- XXII. A tanácsadókról, akiket a fejedelem maga mellett tart
- XXIII. Hogyan kell elkerülni a hízelgőket
- XXIV. Miért veszítették el Itália uralkodói államaikat
- XXV. Mit ér a szerencse az emberi dolgokban, s hogyan lehet vele szembeállni
- XXVI. Buzdítás Itália elfoglalására, és a barbárok keze közül való kiszabadítására

Niccolò Machiavelli Lorenzo de Medicihez¹

Kedvelt dolgokkal közelítenek a fejedelemhez, kik kegyét meg akarják nyerni, vagy olyasmivel, amiben, úgy vélik, kedvét leli. Gyakran láthatjuk ezért, hogy lóval, fegyverrel, aranyos szövettel, drágakővel és Hozzá hasonlóképp méltó ékességekkel kedveskednek. Amikor Nagyságtoknak készségem bizonyítandó, felajánlom szolgálataimat, semmi olyat nem találok a ház körül, amit eléggé becsesnek tartanék, oly nagyra értékelnék, mint a híres emberek cselekedeteinek ismeretét, amelyre a mai dolgokban való jártasság révén tettem szert, gyakran forgatván régi történetekről szóló könyveket. Amelyet nagy szorgalommal, hosszas elmélkedés során gondoltam ki, most pedig e kicsiny kötetben összegyűjtöm és elküldöm Nagyságtoknak.

Ámbár méltatlannak tartom e művet a fejedelemhez, mégis azt hiszem, hitele kedves fogadtatásra talál, különös tekintettel arra, hogy nem tudok többet ajándékolni hozni, csupán csak megtanítani Nagyságtokat mindarra, amit oly sok év alatt, sok veszedelem és hányattatás során elsajátítottam. Amely művet én ki nem cirkalmaztam dagályos kifejezésekkel, felesleges vagy magasztaló szavakkal, hízélgéssel és haszontalan cicomával nem telítettem, mint ahogyan mások megírják és kicirkalmazták műveiket. Azt akartam, ne más váljék a munka becsületére, hanem a tartalom gazdagsága és a benne foglaltak komoly volta; emiatt fogadtassék jó szívvel. Azt sem óhajtom, hogy hivalkodásnak tessenek, amiért egy alacsony rendű személy beleszól a fejedelem dolgába és az országlásba. De miképp azok, akik a vidék képét megrajzolják, síkságra ereszkedvén szemlélik a hegyeket és magaslatokat, a völgyeket pedig a hegy tetejéről; hasonlóképp a népeket csak a fejedelem ismeri, és a fejedelem dolgait csak olyasvalaki, aki a népből való.

Fogadják tehát Nagyságtok e szerény ajándékot olyan szívvel, ahogyan én küldöm, és ha szorgalmasan, érdeklődve olvassa, rátalál benne legbensőbb óhajtásomra, hogy Nagyságtok olyan híres legyem, amennyire csak szerencséje és egyéb jó tulajdonságai megengedik. S ha Nagyságtok tekintetét magas méltóságából valaha erre a mélyen fekvő vidékre² fordítja, tán észreveszi, mily méltatlanul tűröm itt a sors szeszélyét.

I. Hányféle az egyeduralom, és hogyan lehet megszerezni

Az uralom és birtoklás minden fajtája, amely valaha is hatalmában tartotta az embereket, köztársaság vagy egyeduralom volt.

Az egyeduralom vagy örökletes, amikor a fejedelem vér szerint a már régóta uralkodó családhoz tartozik, vagy újkeletű. Újonnan megszerzett, vagy majdnem teljesen új; ilyen Francesco Sforza³ Milánója, vagy a Nápolyi Királyság, amelyet a spanyol király⁴ öröklött birtokához csatolt. Az illetéknépp szerzett birodalom lakói vagy egyetlen fejedelem országlásához, vagy a szabadsághoz szoktak; meghódíthatók a fejedelem saját fegyvereivel, vagy idegen fegyverekkel; szerencse, vagy vitézség által.

II. Az örökletes egyeduralkodásról

A köztársaságokról való elmélkedést máskorra hagyom, hiszen erről már hosszan értekeztem. Csak az egyeduralom fajtáiról fogok beszélni, meghatározott rendben, és azt fejtegetem, hogyan lehet az egyeduralmakat kormányozni és megtartásukat biztosítani.

Azt mondom tehát, hogy a fejedelem által öröklött országokat, ahol már hozzászoktak a fejedelmi vérhez, nem oly nehéz megtartani, mert elégséges az ősök által létrehozott rendet meg nem bolygatni, és a viszonyokhoz illeszkedni. Ilyenformán a fejedelem, ha okosan gazdálkodik, élete végéig birodalmának ura marad, hacsak valami rendkívüli erőszak meg nem fosztja attól; ha el is ragadnak tőle, bármily félelmetes erővel támadnák is meg, visszaszerzi. Példának okáért Ferrara hercege⁵, ámbátor régtől fogva uralkodott, más okokból nem tudott ellenállni 1484-ben a velenceiek ostromlásának, sem Gyula pápának⁶ 1510-ben. Mert a vérségi uralkodónak kevesebb oka és szüksége van arra, hogy támadjon: sokkal inkább kedvelik ennél fogva, és ha különösen aljas szenvedélyek nem teszik gyűlöletessé, alattvalói természetesen szeretik. Az uralkodás hagyományossága, az uralom folytonossága teszi, hogy a változtatás vágya kialszik és megszűnik; mert a változás olyan, mint a bontott fal: újra kell rakni.

III. A vegyes egyeduralkodásról

Az újkeletű egyeduralom sok bajjal jár. Ha nem egészében, csupán mint a birodalom egy része újkeletű, vegyesnek lehet nevezni: bizonytalan volta először is egy természetéből fakadó bajból származik, amely minden újkeletű egyeduralom baja. A baj az, hogy az emberek sorsuk jobbrafordultában bizakodva szívesen cserélnének uralkodót, s ebben a hiedelmükben fegyvert ragadnak ellene; csalatkoznak mégis, mert látniuk kell, hogy csak rosszra fordul a dolog. Ami egy másik természetes szükségszerűségből veszi eredetét: onnan fakad, hogy az új uralkodó fegyveres erővel, vagy végtelenül sok más méltánytalansággal kénytelen megsérteni mindazokat, akiknek fejedelme lett; ez az új szerzemény természetéből folyik. Így ellenségeid lesznek mindazok, akiket megsértettél, midőn elfoglaltad a birodalmat, és nem tudod barátaidnak megtartani azokat, akik odahelyeztek, mert nem teljesíthetted mindazt, amit vártak tőled; mert nem tudsz ellenük erős orvosságot alkalmazni, mert elkötelezted magad velük szemben; és mert a bennszületett lakosság jóakarátára is mindig szüksége van annak, aki hadakkal erős, hogy egy vidéket hatalmába ejtsen. Ezért XII. Lajos, Franciaország királya gyorsan elfoglalta Milánót, de gyorsan el is veszítette, s első alkalommal Lodovico Moro⁷ saját hadai elégnak bizonyultak, hogy kiűzzék; mert a népség, amely kinyitotta a király előtt a kapukat, véleményében és a jövődőt illető reményeiben csalatkozva nem tűrte tovább az új uralkodó nyűgét.

Igaz azonban az is, hogy a fellázadt birodalmat másodsorra elfoglalván, nehezebb újra elveszteni, mert az uralkodó a lázadás örvén, s hogy uralmát biztosítsa, kíméletlen lesz a bűnösök lakoltatásában, s jogosnak látván gyanakvását, gyenge oldalát biztonságba helyezi. Ilyképpen, ha Franciaországnak Milánó elvesztéséhez első ízben elég volt, hogy Lodovico herceg zajt csapjon a

határ mentén, ahhoz, hogy másodszor is elveszítse, s hadait összeroppantva kiverjék Itáliából, ellene kellett hogy forduljon az egész világ. Ez pedig a fenti okokból következik.

Elvesztette pedig első és másod ízben. Az első veszteség általános okairól már értekeztem; most meg kell vizsgálni a másodiknak okait, s azt is, milyen orvosságot használt az uralkodó, végezetül mit tehetne valaki más az ő helyében, hogy jobban megtartsa hódítását, mint Franciaország tette volt. Azt mondom tehát, hogy ez országok, amelyeket leigázásuk után a hódító korábbi birtokához csatolt, vagy ugyanegy országhoz tartoznak, vagy nem. Ha egyazon országhoz tartoznak, nagyobb lehetőség nyílik megtartásukra, hacsak szabad élethez nincsenek szokva; biztos leigázásukhoz elég, ha a fejedelem az őket addiglan hatalmában tartó uralkodó országlását megsemmisíti, mert egyébiránt régi állapotukban megmaradván, szokásaikban nem háboríttatva, nyugodtan élnek: ez történt, láthattuk, Burgundiában, Gascogne-ban, Normandiában, amelyek oly sokáig tartoztak Franciaországhoz; jóllehet valamelyest eltérnek nyelvükben, szokásaik mégis hasonlóak, és jól megértik egymást. S két dologra kell figyelnie annak, aki meg akarja tartani, amit szerzett: elsőbben is a régi uralkodónak még írmagja se maradjon, másodszor pedig, hogy a törvénykezést, vámolást meg ne változtassa – így korábbi országával hamarosan egységes birodalmat alkothat.

Ámbár a nyelvükben, szokásaikban és államrendjükben különböző tartományok elfoglalása bajjal jár, s nagy szerencse, erő és furfang szükségeltetnek megtartásukhoz, egyfajta hatásos orvoslása mindennek, ha a hódító a tartományban megtelepedik, s ezáltal a birtoklást tartóssá és biztonságossá teszi. A török is így végzett Hellespontussal⁸, mert ha meg is tett minden intézkedést, meg nem tarthatta volna, ha nem megy közéjük lakni. Mivel ha helyben vagy, könnyen meglátod a keletkező rendetlenséget, s így hamar orvosolhatod, de ha ott nem vagy, csak akkor léssen róla tudomásod, mikor a baj már nagy, s mikor nincs ellene antidotum. Tisztviselőid sem tudják országodat legott kifosztani: az alattvalóknak elégtételt ad, hogy könnyen az uralkodóhoz fordulhatnak, amiért is, ha nyugton akarnak maradni, inkább szeretik, ha pedig mást forralnak, tartanak tőle. Jól fontolja meg, aki kívülről akarja az országot megtartani; ám aki megtelepedik benne, csak nagyon nehezen veszítheti el.

A másik hatásos orvosság, telepések odavitele akár egy, akár több helyre, hogy a birodalom kötelékeit alkossák; mert vagy ez szükséges, vagy sok fegyveres és gyalog állomásoztatása. Telepések az uralkodónak pénzbe nem kerülnek, költség nélkül vagy csak kicsiny kiadással küldi és tartja ott őket, s ilyenképpen csak azokat éri sérelem, akiktől elveszi házukat és földjeiket, hogy az új lakosoknak adja, ezek pedig a népességnek csak kis részét teszik. Valamint ezek, akiket így megsértett, soha nem lehetnek ártalmára, hiszen szegények és szétszórtak, a többiek pedig, egyrészt nem esvén rajtuk sérelem, meg kell hogy nyugodjanak, másrészt minden vétségtől óvakodniuk kell, nehogy őket is, mint azokat, megfosszák birtokaiktól. Végezetül azt mondom, hogy a telepések nem kerülnek semmibe, hívek és ártalmatlanok: a sértettek pedig, mint mondtam, nem árthatnak, hiszen szegények és szétszóródtak.

Tudvalevő, hogy az emberek megbosszulják az apróbb sérelmeket, mivel a súlyosakat nem tudják; ezért vagy dédelgetni, vagy elpusztítani kell őket: az embereknek úgy kell ártani, hogy ne lehessen félni a bosszútól. Fegyveresek tartása telepések helyett sokkal többbe kerül, az örködésben elfolyik az állam jövedelme, a gyarapodás így veszteségbe fordul, és az államnak kárára válik. A mozgó hadseregnek szállás kell, s ezt a nyűgöt mindenki érzi majd, és mindenki ellenséged lesz miatta, mégpedig olyan ellenség, aki ártani tud, mert saját házában győzted le. A minden oldalról való őrizkedés éppúgy szükségtelen, mint ahogy a telepítés szükséges.

A vegyes birodalom ura, mint mondva vagyom, gyöngébb szomszédainak védelmezője kell hogy legyen; meg kell tanulnia, hogy a nálánál erősebb szomszédtságot erejéből kivetkeztesse, s ügyelnie kell, hogy véletlenül se lépjen be birodalmába hozzá hasonlóan erős idegen. Még így is megeshetik, hogy a becsvágyók, az elégedetlenek, vagy akik félnek, idegen segítségért folyamodnak: így hívták az aetolok a rómaiakat Görögországba⁹; minden más országba, amit megszálltak a rómaiak, a helybeliek hívták őket. A dolgok rendjéből következik, hogy mihelyt hatalmas idegen tör valamelyik állam területére, az addigi uralkodó elleni irigységükben melléállnak mindazok, akik gyengébbek nála, olyannyira, hogy az apróbb hatalmasságok segítségével fáradozás nélkül megszerzi az országot, mert mindenki tüstént és szívesen aláveti magát uralmának. Csupán arról

kell gondoskodnia, hogy nagyobb erőre és önállóságra ne kapjanak; így e hatalmasságokat könnyűszerrel el tudja nyomni, s a maga erejével és az ő segedelműkkel az országot teljes egészében birtokolja. S ki e tanácsot nem követi, hamarosan elveszti azt is, amit megszerzett, és végtelen sok bosszúsága és kellemetlensége lesz addig is, amíg hatalmában tartja.

A rómaiak a birtokukba került tartományokban gondosan ügyeltek mindezekre: telepítettek, az apróbb hatalmasságokat a maguk oldalára vonták, de nem növelték a hatalmukat, az erőseket meggyengítették, és nem engedték, hogy befolyásos idegenek hírnévre tehessenek szert. Szeretném, ha példázatul elégséges volna a görög tartomány: az achájokat¹⁰ és aetolokat megnyerték, a Macedón Királyságot meggyengítették, és Antiochust elűldözték¹¹; az achájok és aetolok vitézsége nem ért odáig, hogy valamiféle államot alapítsanak, és Fülöp¹² ármánykodása sem bírta rá őket, hogy barátaivá szegődjenek és hatalmát fenntartsák, s nem volt elég Antiochus ereje az egyedurasághoz. Mert a rómaiak ekkor úgy cselekedtek, ahogy minden bölcs uralkodónak cselekednie kell: nemcsak a sürgető bajokra ügyeltek, hanem az eljövendőkre is, amelyeket minden fortéllyal kerülni kell, hiszen a távolból könnyű előrelátni és orvosolni, de ha megvárod, míg sarkadban a baj, az orvosság nem érhet idejében, s a beteg immár gyógyíthatatlan. Így történik, mint a száraz betegség doktorai állítják, hogy könnyű a gyógyítás a baj elején, noha nehéz a felismerés, míg idő múltával, ha nem ismerik fel és nem gyógyítják, könnyű lesz a bajt megállapítani, de sokkalta nehezebb az egészséget helyreállítani. Az állam ügyeiben is így van ez: messziről felismerve, ami csak eszes embernek adatik meg, a születő bajok hamar nyernek orvoslást, de ha idejében fel nem ismered, s már mindenki meg tudja különböztetni őket, nincsen többé orvoslásuk. Hanem a rómaiak előrelátva a nyavalyákat, tüstént orvoslást kerestek rájuk, s hogy elkerüljék a hosszadalmas háborút, nem hagyták a bajokat elhatalmasodni; tudták, hogy a háború elkerülhetetlen, s később csak ellenfeleik javát fogja szolgálni. Ezért hadjáratot indítottak Görögországban Fülöp és Antiochus ellen, hogy ne legyen dolguk velük Itáliában: ekkor még elkerülhették volna az összeütközést egyikkel is, másikkal is, de nem akarták. S bár nekik sohasem tetszett, amit bölcseink szájából hallunk unos-untalan, hogy éljünk az idő jótéteményével, mégis vitézek és előrelátók voltak; mert az idő sürget, s egyképpen hozhat magával jót is, mint rosszat; és rosszat, mint jót.

De térjünk vissza Franciaországhoz, és vegyük vizsgálat alá, hogy az előbb említettek szerint jártak-e el. S nem Károlyról fogok beszélni, hanem Lajosról¹³, aki Itáliát hosszasabban hatalmában tartotta s akinek eljárása nyilvánvalóbb; és látni fogjuk, hogy mindannak az ellenkezőjét csinálta, amit tenni kell, hogy valamely több részből álló tartomány hatalmában tartson.

Lajos királyt a nagyravágyó velenceiek hívták Itáliába, akik a Lombard állam felére áhítoztak az ő jövedele árán. Én nem akarom elítélni a királynak ezt az elhatározását; kényszerűen szövetkezett azokkal, akikkel tudott, mert el akarta taposni Itáliát, de nem voltak ebben a tartományban barátai, sőt Károly király magaviseleése miatt mindenütt csukott ajtóra talált; vállalkozása sikerrel járt volna, ha többi mesterkedésében nem ejt hibát. Elfoglalván tehát a király Lombardiát, tüstént visszazerezte mindazt a megbecsülést, melytől Károly megfosztotta Franciaországot. Genova kapitulált, a firenzeiek szövetségeseivé szegődtek, Mantova hercege, Ferrari ura, a Bentivogliók, Forlì nagyasszonya, Faenza ura, Pesaróé, Riminié, Camerinóé, Piombinóé; a luccaiak, pisaiak, sienaiak hozzá csatlakoztak, és barátságukról biztosították. És akkor a velenceiek beláthatták vállalatuk kockázatát: a királyt Itália kétharmadának urává tették, hogy Lombardiában két birtokhoz jussanak.

Most pedig vizsgáljuk meg, amilyen kis fáradságába került volna a királynak Itáliában becsületét megtartani, ha megfogadja a fenti tanácsokat, ha biztonságba helyezi és védelmébe veszi gyöngé szövetségeit, akik az Egyháztól és Velencétől való félelmükben és szorultságukban vele maradtak volna; segítségükkel biztosíthatta volna uralmát. De az ellenkezőjét cselekedte, alighogy Milánóba ért: segedelmet küldött Sándor pápának¹⁴, hogy elfoglalhassa Romagnát. És nem vette észre, hogy ezzel a lépésével önmagát gyöngíti, eltaszítja barátait és mindazokat, akik fenntartás nélkül rábízták magukat; s az Egyház szellemi hatalmát, amely egymagában is nagy tekintélyt ad, világi hatalommá emelte. És első ügyetlen cselekedetét más hibával tetézte, s hogy Sándor ne lehessen Toscana ura, hogy e törekvésében elgáncsolja, Itáliába kellett sietnie. Nem volt elég, hogy az Egyháznak világi

hatalmat szerzett, barátait pedig elvesztette; a Nápolyi Királyságra vágyakozván, megosztotta Spanyolországgal; s Itáliába, melynek korábban korlátlan ura volt, magával egyenrangú uralkodótársat helyezett, hogy a birodalom törtetőinek és elégedetleneinek legyen kihez fordulniuk; noha abban a tartományban adófizető királyt hagyhatott volna, ő mégis olyat választott, aki elűldözhetett.

Természetes és mindennapos dolog a szerzés vágya, s valóban, azokat, akik mindig csak azt cselekszik, amit valóban megtehetnek, dicsérni fogják, vagy legalábbis nem kárhoztatják, de amikor mindenáron erőlködnek és mégis tehetetlenek, jogos a kárhoztatás és hibáztatás. Tehát, ha Franciaország elég erős volt, hogy megtámadja Nápolyt, meg kellett volna tennie, de ha már erre képtelen volt, nem kellett volna kettéosztania. És ha a velenceiekkel a Lombardián való osztozkodás még bocsánatot érdemel is, hisz így fél lábbal már Itáliába léphetett, ez a második cselekedete, megróható, mert szükségtelen.

Lajos tehát ezt az öt ügyetlen hibát követte el: megsemmisítette a kisebb hatalmasságokat, megnövelte egy erős uralkodó tekintélyét Itáliában, egy igen erős idegent hívott be, nem jött oda lakni, és nem telepített. Ezen hibák, amíg élt, még nem árthattak volna neki, ha el nem követi a hatodikot, vagyis, hogy a velenceiek államát elvette. Ha az Egyház hatalmát nem növeli, és ha a spanyolok nem hozza Itáliába, szükséges és okos cselekedet lett volna a velenceiek gyöngítése; de mivel az előbbi lépéseket már megtette, nem kellett volna romlásukba belenyugodnia, minthogy azok, ha erősek, mindenki mást elriasztanak Lombardia elfoglalásáról, hiszen ezzel saját hatalmukat biztosítják, a többiek pedig nem veszik el Franciaországtól, hogy nekik adják; és hogy mindkettejükkel összevessen, senkinek sem lett volna mersze. Ha valaki most azt mondaná, Lajos király azért engedte át Sándornak Romagnát, a spanyolnak a Királyságot, hogy megmenekedjék a háborútól, a fenti indokkal felelem: soha nem szabad a háború helyett a zűrzavart választanod. Az előbbit úgysem a kerülheted el, az utóbbi pedig károdra fog kiütni. És ha mások abban a hitben lennének, hogy a király azért játszott a pápa kezére, hogy az is megtegyen valamit önének, mégpedig felbontsa házasságát és a roueni érseknek bíboroskalapot adjon, azzal válaszolok, ami az alább következőkben nekem magamnak is magyarázat az uralkodók hitéről, és ahogy vélekedni kell róla. Elvesztette tehát Lajos király Lombardiát, mert nem tartotta magát néhány szabályhoz; nem úgy, mint azok, akik tartományokat meghódítottak és meg is akartak tartani. Nem csodálni való, hanem igen köznapi és természetes dolog ez. Erről beszéltem Nantes-ban Rouen érsekével¹⁵ abban az időben, amikor Valentino¹⁶ – közönségesen így hívták Cesare Borgiát, Sándor pápa fiacskáját – elfoglalta Romagnát. Mert a roueni érsek nekem azt mondván, hogy mi, olaszok a hadviseléshez nem értünk, én azt válaszoltam neki: ti, franciák viszont nem értitek az országlás mesterségét, mert ha értenétek, nem hagynátok, hogy az Egyház a fejetekre nőjön; és azt is tapasztalhattuk, hogy Spanyolország itáliai hatalmát Franciaországnak köszönhetette, de mindkettejük romlását is. Ebből egy általános szabály következik, s ez csak ritkán vagy soha nem érvénytelen: hogy aki a másik nagyságának oka, saját romlásának is oka, mert éppen ő tette hatalmassá vagy ravaszkodással, vagy erőszakkal s mindkét dolog gyanús annak, aki uralomra jutott.

IV. Miért nem lázadt fel Darius¹⁷ birodalma, amelyet Sándor elfoglalt, örökösei ellen, Sándor halála után

Figyelembe véve egy újkeletű birodalom megtartásával járó nehézségeket, valaki tán csodálkozhatnék, vajon miből ered, hogy Nagy Sándor néhány év alatt Ázsia ura lett, és alighogy elfoglalta, meghalt; amiért is kézenfekvőnek tetszett, hogy az egész birodalom fellázadjon; akárhogy is, Sándor örökösei megtartották, és csak nagyravágyásukkal okoztak egymásnak bajt. Azzal válaszolok, hogy mindazon országokat, amelyekről ismeretünk van, kétféleképpen kormányozzák: vagy egy uralkodó, akinek a többiek szolgálói, és kegyelméből és engedélyével segédkeznek az ország kormányzásában mint megbízottai: vagy az uralkodó és főurai, akik nem az uralkodó kegyelméből, hanem származásuk ősi volta miatt viselik rangjukat. Ezeknek a főuraknak saját országaik és alattvalóik vannak, kik őket uraiknak elismerik és természettől hozzájuk

vonzódnak. Azon országokban, amelyeket az uralkodó és szolgálói igazgatnak, az uralkodónak nagyobb a tekintélye; mert egész államában nem ismernek nálánál nagyobb urat, és ha bárki másnak alávetik magukat, az csak megbízott és tisztviselő, akit különösképpen nem szívelnek. Napjainkban e kétféle kormányzásnak példájául a török és a francia király szolgálnak. A török birodalmát egyetlen úr kormányozza, a többiek szolgálói: birodalmát szandzsákokra osztván¹⁸, több tisztviselőt küld oda, és úgy változtatja és cseréli azokat, ahogy neki tetszik. De a francia király országában saját alattvalóiknak ismerete és szeretete ősi uraik között, veszély nélkül meg nem foszthatja őket előjogaiktól, amelyekkel már rendelkeznek. Aki tehát e birodalmak egyikére vagy másikára veti szemét, bajjal tudja csak megszerezni a török birodalmát; hanem ha egyszer legyőzte, igen könnyen megtarthatja. Mégpedig azért jár bajjal a török birodalmának megszerzése, mert a birodalom uraságai nem hívhatják be, és ő nem remélheti, hogy a körötte lévők lázadásukkal elősegítik támadását: ami a fenti okokból következik. Valamennyi uraság szolga és elkötelezett, nehezen megkönyvékezhető, s ha ez mégis megtörténnék, semmi haszon sincs belőle, mert a fenti okok miatt nem tudják népeiket magukkal vonni. Innen való, hogy aki meg akarja támadni a törököt, szükségképp egységesen találja magával szemben, és jobban teszi, ha inkább saját erejében bízik, mint ellenfele rendezetlenségében. Ám ha úgy győzik le és verik szét a csatamezőn, hogy seregét rendezni nem tudja, mástól ne tartson, mint a fejedelmi család tagjaitól; ha kipusztultak, nincs mitől félnie, mert másnak a nép előtt hitele amúgy sincs: és ahogy a győztes győzelem előtt nem bízhatott a népben, éppúgy azután se féljen tőle.

Ellenkezője történik az olyan birodalmakban, mint Franciaország: könnyen behatolhatsz, ha megnyerted magadnak a birodalom valamelyik uraságát, mert mindig találsz elégedetleneket és olyanokat, akik újítani akarnak. Ezek, a már mondott okokból, megnyitják előtted az ország határát, és megkönnyítik győzelmedet; de ha aztán meg akarod tartani, végtelenül sok nehézséged lesz azokkal is, akik segítségedre voltak, és azokkal is, akiket legyőztél. És nem elégedhetsz meg a fejedelmi család kiirtásával, mert megmaradnak a főurak, s új zavargások élére állnak; és mivel nem tudod sem kielégíteni, sem elpusztítani őket, elveszítéd az országot az első adandó alkalommal. Ha megnézik most, hogyan kormányozták Darius birodalmát, a török királysághoz hasonlóan találjátok; Sándornak tehát meg kellett semmisítenie és elkergetnie a nyílt csatamezőről: e győzelem után, Darius halálával Sándorra szállt a biztos királyság, a fent vitatott okokból. S ha örökösei egyetértésben uralkodnak, henyélve élvezhetik; s abban a királyságban más zavar nem támad, csupán csak amit ők maguk okoztak. De az úgy rendezett országokat, amilyen Franciaország, lehetetlen ilyen nyugalommal birtokolni. Innen származtak a gyakori felkelések Spanyolországban, Franciaországban, Görögországban a rómaiak ellen: a sok fajta hercegség miatt, amelyek ezekben a birodalmakban voltak; míg ezek feledésbe nem mentek, a rómaiak nem lehettek félelem nélkül birtoklásukban; de mihelyt hírük elveszett, a hatalom ereje és folytonossága miatt biztos hódítók lettek. Amazok, a befolyáshoz mérten, amellyel rendelkeztek, egymás között torzsalkodva megkaparintották maguknak a tartomány egy részét; emezek pedig, minthogy régi uruk családjá kipusztul, nem ismertek el maguk fölött mást, csak a rómaiakat.

Mindezeket fontolóra véve, nem szabad csodálkozni azon, hogy Sándor könnyen megőrizte ázsiai birodalmát, míg mások csak nehezen tartották meg hódított területeiket, mint Pyrrhus¹⁹ és még többen is. Ami nem a győztes jeles tulajdonságaiból vagy csekély tehetségéből, hanem az elfoglalt vidék különböző voltából adódott.

V. Hogyan kell kormányozni azokat a városokat vagy országokat, amelyek maguk szabta törvények szerint éltek, mielőtt elfoglalták volna őket

Három módja van azon birodalmak megtartásának, amelyek, mint mondtuk, maguk szerezte törvények alatt, szabadságban élnek, amikor meghódítják őket. Elsőbben is, elpusztítani, másodsorban közöttük lakni, harmadsorban saját törvényeikkel élni hagyni és adófizetésre kötelezni őket; ugyanott kevesek uralmát létrehozni, és barátságukat így biztosítani.

Itt vannak példának okáért a spártaiak és a rómaiak. A spártaiak megtartották Athént és Thébát, mert kevesek uralmát biztosították; s azután mégis elveszítették. A rómaiak, hogy Karthagót, Capuát, Numantiát megtartsák, szétrombolták, és nem veszítették el. Meg akarták tartani Görögországot, szintúgy, ahogy a spártaiak tették, szabadon hagyva, hadd éljenek törvényeik szerint; és ez mégsem ütött ki jól: a tartomány több városát szét kellett rombolniuk, hogy megtarthassák. Mert igazában a megtartásnak más biztos módja nincs, csak a pusztítás. És aki olyan városnak lesz ura, amelynek a szabadság természetévé vált, és nem pusztítja el, várhatja, hogy az fogja elpusztítani; mert az a szó, szabadság, és a régi rend mindig jogot ad a lázadásra, sem az idő múlása, sem a kedvezések el nem feledtetik. És bármit tegyen is, bármitől gondoskodjék, ha nem szórja szét és nem távolítja el a lakosságot, a szabadságot és a régi rendet soha nem felejtik el; és bármi alkalom adódik rá, azonnal fölidézik: ahogyan Pisában is történt, száz évre rá, hogy a firenzeiek szolgaságba kényszerítették. Amikor azonban a városok vagy tartományok egy uralkodóhoz szoktak, és annak a nemzetsége kiveszett, egyfelől engedelmességhez szokván, másfelől régebbi uralkodójuk nem lévén – minthogy nem tudnak megegyezni, hogy valakit maguk közül uralkodónak megtegyenek – szabadon élni sem tudnak. Ily módon késlekednek fegyvert ragadni, s a fejedelem könnyen megnyeri őket, barátságuk felől magát biztosítja. Hanem a köztársaságokban nagyobb az elevenség, több a gyűlölet és bosszúvágy; nyugodni nem hagyja s nem is hagyhatja a régi szabadság emléke: olyannyira, hogy a legbiztosabb mód kipusztítani őket, vagy közöttük megtelepedni.

VI. Az újkeletű egyeduralmokról, amelyeket fegyver és vitészség árán lehet megszerezni

Senki se csodálkozzék, ha az egészen új uralmokról, uralkodókról és államokról beszélvén igen nagy példákhoz folyamodom, mert az emberiség többnyire már kitaposott úton halad, s cselekedeteit az utánczás vágya vezérli, bár úgysem lehet teljesen a mások példáját követni, sem a virtust, melyet szem előtt tartasz, mindenben utolérni; az óvatos ember mindig a nagy emberek járta utat követi, vagy azokét, akik a nagyokat kiválóan utánozták, s így, ha virtusban példaképét utol nem is éri, legalább megközelíti. Akárcsak az óvatos íjászok, akiknek a célpont, ahol sebesíteni akarnak, túl messzinek tetszik, és tudván, meddig visz íjuk, magasabbra céloznak, mint a kitűzött pont; nem azért, hogy olyan magasságba röpiítsék nyilukat, hanem, hogy ilyen magas célzással oda küldjék, ahová akarják.

Azt mondom ezért, hogy az egészen új birodalmakban a friss fejedelem könnyebben vagy nehezebben tartja meg hatalmát, attól függően, hogy a hódító mennyire tehetséges. És mivel az esemény, amelynek során magánszemélyből fejedelem lett, virtust, vagy szerencsét kíván, úgy tetszik, e két dolog valamelyike részint könnyíti a dolgán. Néha mégis az, akinek nem volt olyan nagy a szerencséje, tovább uralmon maradt. Enyhít a helyzeten, ha a fejedelemnek más tartománya nem lévén, személy szerint odaköltözik. De hogy azokról beszéljünk, akik saját tehetségükből és nem a szerencse folytán lettek fejedelmek, azt mondanám, hogy a legnevezetesebbek Mózes, Cyrus, Romulus, Theseus²⁰ és a hasonlók. És noha Mózesről nem kell beszélnünk, mert csupán az Istentől rendelt dolgok végrehajtója volt, mégis csodálatra méltó, és csakis a kegyelem miatt, amely méltóvá tette, hogy Istennel beszéljen. De fordítsunk figyelmet Cyrusra és másokra, akik birodalmat szereztek és alapítottak: mindannyiukat bámulatra méltónak találjuk: és ha figyelmet fordítunk különleges cselekedeteikre és törvényeikre, nem sokban különböznek Mózesétől, akinek oly nagy mestere volt. És megvizsgálván életüket, valamint cselekedeteiket, előtűnik, hogy a szerencse által csak alkalomhoz jutottak, anyaghoz, amelyet nekik tetsző formába önthettek; kellő alkalom nélkül tehetségük elpusztult volna, míg virtusuk hiányában hiábavaló lett volna az alkalom. Mózesnek tehát Izrael népét rabszolgasorban s egyiptomi elnyomás alatt kellett találania, hogy azok készek legyenek követni őt, mivel a szolgaságból ki akartak kerülni. Ha Romulus nem vetődik Albába²¹, ha születésekor ki nem tétetik, nem lett volna Rómának és annak a hazának alapítója. Cyrusnak a Méd Birodalommal elégedetlen perzsákkal és a hosszú békétől gyenge és elpuhult médekkel kellett találkoznia. Theseus sem bizonyíthatta volna erényeit, ha nem találja szétszórva az athéniakat. Az

alkalom tette szerencsésé ezeket az embereket, mert kiváló virtusuk felismertette velük az alkalmat; ebből eredően hazájuk díszére és boldogságára váltak. Mindazok, akik hozzájuk hasonlóan virtusukkal válnak fejedelemmé, nehezen jutnak a birodalomhoz, de könnyen megtartják; s a birodalom megszerzésének nehézségei részben az új rend és törvények szükséges bevezetéséből adódnak, amelyekkel államukat megalapozzák. És tekintetbe kell venni, hogy nincs nehezebb, kétesebb kimenetelű, veszélyesebb dolog, mint új törvények bevezetéséért síkra szállni. Mert ellenségei mindazok, akiknek a régi törvények hasznára vannak, azok pedig, akiknek az új rendelkezések szolgálnak hasznukra, pusztán lagymatag védelmezői. Az óvatosság egyrészt az ellenfelektől való félelemből adódik, akik a törvényt a maguk oldalán tudják, másrészt az emberek hitetlenségéből; akik nem nagyon bíznak az új dolgokban bizonyos tapasztalat nélkül. Innen származik, hogy valahányszor, amikor alkalmuk nyílik ellenségeik megtámadására, soha nem teszik egyértelműen, a másik fél pedig csak óvatosan veszi védelmébe, oly módon, hogy vele együtt ingadozik. Ezért szükséges e rész alapos megvilágításához annak ismerete, hogy az újítók magukban vannak-e, avagy másoktól függenek; mindezt azért, hogy feladatukat kérve, vagy erőszakhoz nyúlva hajtsák-e végre. Az első eset mindig balul üt ki, nem jutnak végére; de ha csak maguktól függenek és erőszakot alkalmazhatnak, ritka, hogy veszélyes helyzetbe kerüljenek. Innen származik, hogy a fegyveres próféták mindannyian győztek, a fegyvertelenek pedig elbuktak. Mert a mondott dolgokon kívül a népek természete változó; könnyű őket meggyőzni valamiről, de nehéz meggyőződésükben megtartani. Ezért azon kell lenni, hogy amikor már nem hisznek többé, erőszakkal tartsuk meg hitüket. Mózes, Cyrus, Theseus és Romulus alkotmányát nem méltányolták vonta sokáig, ha fegyvertelenek; mint ahogy ez napjainkban Girolamo Savonarolával történt²², aki új rendjében megbukott, mihelyt a tömeg kezdett neki hitelt nem adni, és ő nem tudta híveit megtartani és a hitetleneket hitre buzdítani. Az effajta embereknek magukviselése igen nehéz, mert a veszedelmek már útban vannak, s virtussal kell azokon magukat túltenniök; de ha kikerülik a veszélyeket, és már-már tisztelet övezi őket, elpusztítván mindazokat, akik megirigyelték erejüket, hatalmasak, magabiztosak, nagyrabecsültek, boldogok lesznek. Az ilyen magas példákhoz én csak egyetlen kisebbet akarok hozzátenni, jóllehet azokkal valamiféle arányban marad; és remélve, elégséges lesz a többi hasonló helyett is: a siracusai Hiero²³ példáját. Ez a polgár Siracusa uralkodója lett; ő sem kívánt mást a szerencsétől, mint az alkalmat, mert a siracusaiak elnyomatás alatt lévén, vezérüknek megválasztották, s ő kiérdemelte, hogy uralkodójuknak válasszák. S olyan virtussal, olyan személyes szerencsével, hogy aki róla ír, ezt mondja: *quod nihil illi deerat ad regnandum praeter regnum*²⁴. Ugyanő a régi hadrendet is megszüntette és újat szerzett; elhagyta régi barátait és újakat keresett; és mihelyt barátokat és katonákat állított, erre az alapzatra akármilyen építményt emelhetett: olyannyira, hogy sok fáradságába került a megszerzés és kevésbe a megtartás.

VII. A mások fegyverével és szerencséjével szerzett új uralomról

Akik magánszemélyből csak szerencse által válnak fejedelemmé, szinte semmi fáradságukba nem kerül, hogy azzá váljanak, de annál többre, hogy megmaradjanak; közben nem ütköznek akadályba, mert szinte repülnek odáig, és minden nehézség akkor keletkezik, mikor már célhoz értek. És ezek akkor bukkannak elő, amikor valaki másnak pénze vagy kegye árán jutnak birodalomhoz: ahogyan sokakkal megtörtént Görögországban, Ionia és Hellespontus városaiban, ahova Darius uralkodókat helyezett, hogy biztonságára és dicsőségére legyenek; ugyanígy császárok és egyes emberek a katonaság megvesztegetésével kerültek uralomra. Ezek egyszerűen támogatóik akaratától és szerencséjétől függenek, és mindkét dolog bizonytalan és változó; és nem tudják megtartani, és nem is tarthatják meg ezt a rangot. Nem tudják megtartani, mert ha nem igen nagy tehetségű és virtuosos az a személy, nem ésszerű, hogy aki mindig magánemberként élt, parancsolni is tudjon; rangjukat nem is tarthatják meg, mert nincsenek hűséges és baráti csapataik. A hamar támadt birodalom azután, mint a természet minden túl hamar született és növekedett dolga, nem rendelkezik megfelelő gyökérral, és nem eléggé arányos felépítésű, hogy ellenálljon az idő

viszontagságainak; és azok, akik mint mondtuk, oly hirtelen lettek uralkodók, nem olyan tehetségesek, hogy amit a szerencse ölükbe ejtett, meg is őrizhessék, és azokat az alapokat, melyeket mások jóelőre, mielőtt uralkodókká váltak volna, készítettek, ők uralomra jutás után rakják le.

Az uralkodóvá válás e mondott kétfajta lehetőségének mindegyikére, vagyis a szerencse és tehetség lehetőségeire két példával élek, amelyek emlékezetesek előttünk: Francesco Sforza és Cesare Borgia példáival. Francesco megfelelő eszközökkel és nagy virtussal magánszemélyből Milánó hercege lett, és azt, amit ezer viszontagság árán szerzett, kevés fáradsággal megtartotta. Másfelől Cesare Borgia, akit a nép Valentino hercegnek hívott, birtokát apja szerencsésével szerezte, de ugyanúgy el is vesztette, habár érdekében minden mesterkedést megpróbáltak, és ő is megtett mindent, amit tehetséges és óvatos ember megtehet, hogy gyökeret verjen mások szerencséje és vitézsége jóvoltából szerzett birtokain. Mert, mint fennebb mondtuk, aki nem rakja le előbb az alapokat, csak nagy tehetséggel teheti meg később, ez pedig kényelmetlenséggel jár az építőre s veszéllyel az épületre. Ha tehát megvizsgáljuk a herceg működését, látni fogjuk, hogy megpróbált eljövendő hatalmának alapot adni; s nem tartom feleslegesnek ezt fejtegetni, mert nem tudnék az ő cselekedeteinél tanulságosabb példával szolgálni egy új fejedelemnek. És ha törvényei nem szolgáltak javára, nem az ő hibája volt, hanem a szerencse különösen és szélsőségesen forgandó volta.

VI. Sándor, amikor herceget akart fiacskájából csinálni, jelenben és jövőben egyaránt sok nehézségnek nézett elébe. Elsőbben is: nem volt olyan nem egyházi állam, amelynek urává tehetné volna; és ha valamelyiket megpróbálta volna elszakítani az Egyháztól, tudta, hogy Milánó hercege és a velenceiek nem engedhetik meg, mert Faenza és Rimini már velencei főnhatóság alatt állottak. Látta továbbá, hogy Itáliában a fegyveres erő, s különösen az a fajta, amelynek hasznát vehette volna, azoknak a kezében volt, akik félték a pápai hatalomtól; bennük pedig nem bízhatott, mert azok az Orsinik, Colonnák²⁵ és büntársaik voltak. Fel kellett tehát borítani a rendet, és az előbbi államban zűrzavart keltenie, hogy egy részüket biztonsággal megkaparinthassa. Könnyű dolga volt, mert a velenceiek más okoktól indítva éppen újra be akarták hozni a franciákat Itáliába, ami nem jelentett számára akadályt, mivel a pápa elősegítette Lajos király régi házasságának felbontását. A király tehát Itáliába jött a velenceiek segítségével és Sándor beleegyezésével; és alig ért Milánóba, a pápa máris sereget kapott tőle Romagna megvételehez, s ezt a királyi reputáció érdekében megengedték neki. Miután a herceg elfoglalta Romagnát és kiverte a Colonnákat, két dolog akadályozta a megőrzésben és továbbhaladásban: az egyik, seregeinek hűtlensége, a másik, az a francia törekvés, hogy elveszítse az eddig segítségére volt Orsinik hadait, és ne csupán a szerzést hiúsítsák meg, de szerzeményétől is megfosszák; sőt a király is valami ilyesfajta dologra törekedett. Az Orsinik felől megbizonyosodhatott, amikor Faenza megvétele után Bolognát vitta, és látta, hogy lelkesedés nélkül indulnak támadásra. És a király felől megbizonyosodhatott, amikor elfoglalván az Urbinói Hercegséget, megtámadta Toscanát: ettől a vállalkozástól a király eltanácsolta. Amiért is a herceg elhatározta, hogy nem fog többé mások fegyverétől és szerencsésjétől függeni. Először is meggyengítette az Orsinikat és Colonnákat Rómában, mert a hozzájuk húzó urakat tetemes adományokkal a maga pártjára csalta; hadvezéri és kormányzói tiszttel látta el őket rangjuktól függően, olyannyira, hogy néhány hó alatt régi pártállásukat feledve, a herceg híveivé szegődtek. Ezután az alkalmat leste, hogy kiirtsa az Orsinikat, miután szétszórta a Colonnákat. Az alkalom elérkezett, és ő élni is tudott vele megfelelően: az Orsinik csak későn eszméltek rá, hogy a herceg és az Egyház romlásukat várja, és Magionében, Perugia fennhatósága alatt gyűlést hívtak össze. Ebből származott az urbinói lázadás, a romagnai forrongás és a hercegre váró sok veszedelem, amelyből mindig megmenekedett a francia segítséggel. Amikor aztán magához tért és visszaszerezte hírnevét, nem bízott többé Franciaországban, sem a külső segítségben, s hogy kockáztatnia ne kelljen, családsághoz folyamodott: oly nagyszerűen tudott színlelni, hogy az Orsinik Paolo úr közvetítésével²⁶ kibékültek vele. A herceg mindenféle kedvezéssel elhalmozta őket, hogy gyanújukat elaltassa, aranyat, ruhákat, lovakat adott nekik, olyannyira, hogy hiszékenyséjük és butaságuk miatt Sinigagliánál a kezére kerültek. Kiirtván a vezéreket, megtizedelvén párthíveiket, a herceg igen jól megalapozta uralmát, mert övé volt egész Romagna és

az Urbinói Hercegség, amelyek a legveszedelmesebb ellenfeleknek tűntek fel, Romagna barátságát megszerezte, és meghódította magának mindezeket a népeket, mert megkóstoltatta velük a jólétet. Mivel ez a rész említésre érdemes, és hogy követésre találjon, nem akarom kihagyni. Mihelyt a herceg Romagnát elfoglalta, úgy találta, tehetetlen urak kormányozzák, akik inkább kifosztották alattvalóikat, mintsem a javukat keresték volna, egyenetlenkedésre és nem egyetértésre adva okot, szükségesnek ítélte a jó kormányzást, hogy a rablás, viszály és erőszak minden elképzelhető formája alatt nyögő tartomány a királyi kéznek engedelmessé váljon és békességben éljen. Messer Remirro de Orcót²⁷ ültette oda, kegyetlen, hirtelen kezű embert, s teljhatalmat adott neki. Ez rövidesen békés, egységes államot hozott itt létre, amely nagy hírnévnek örvendett. Hanem azután a herceg úgy látta, nem szükséges már ekkora hatalom, mert attól félt, ellene fordulhat; ezért polgári kormányzása vezetett be a tartományban, kitűnő előjárósággal, amelyben minden város képviseltette magát. És mivel tudta: a múltbeli keménykezűség miatt ellenségei támadtak, hogy teljesen megnyerje azokat a népeket, úgy tett, mintha a múltbeli kegyetlenkedésnek nem ő maga, hanem helytartójának rossz természete lett volna az oka. Ezt az alkalmat felhasználva, egy szép reggel Cesena terére két darabban tétette ki őt, egy doronggal és egy véres késsel mellette. A kegyetlen látvány a népet egyszersmind döbbenettel és elégedettséggel töltötte el.

De térjünk vissza oda, ahonnan elindultunk. Azt mondtam, hogy miután a herceg igen hatalmas volt, és magát a jelen veszélyek ellen részben biztosította, a maga módján felfegyverkezett, és jórészt megsemmisítette maga körül a fegyveres erőket, amelyek megtámadhatták volna; a további szerzésben a francia királytól való félelem gátolta, mert tudta, hogy a király, aki tévedését csak később vette észre, nem tűrheti a dolgot. Ezért új barátok után nézett; elpártolt Franciaországtól, amikor a franciák a Nápolyi Királyság ellen támadtak s a spanyolok ellen, akik Gaetát vitták. Az ő barátságukat kereste, s célját el is éri, ha Sándor életben marad²⁸.

Így gondolkodott a jelen dolgokról. A jövőt illetően kételkednie kellett, hogy az Egyház új feje támogatni akarja-e, vagy megfosztja attól, amit Sándortól kapott. És úgy gondolta, négyféleképpen jár el. Először is: kiirtja az uraknak a családját, akiket eltett láb alól, hogy a pápát az alkalomtól megfossza. Másodsorban: megnyeri a római nemes urakat, hogy segítségükkel a pápát féken tartsa. Harmadsorban: a bíborosi kollégiumot is megnyeri, amennyire csak tudja. Negyedszer pedig: olyan erőre jut, mielőtt a pápa meghal, hogy egymagában is szembenézhesen az első támadással. Ebből a négy dologból Sándor haláláig hármát már végrehajtott; a negyediknek is nekikezdett. Mert a félreállított urak közül megölt annyit, amennyit csak tudott, és csak igen kevesen menekedtek meg; a római nemességet megnyerte, a bíborosi kollégiumban nagy pártot szerzett. Az új gyarapodásokat tekintve Toscana fejedelme akart lenni; és már bírta Perugiát és Piombinót, és Pisa pártfogója volt. Minthogy Franciaországtól nem kellett tartania, hiszen a franciák már elvesztették a királyságot, és a spanyolokkal egyetemben barátságára szorultak, megtámadta Pisát. Ezután Lucca és Siena rögtön megadta magát, részint a firenzeiek iránt érzett irigységéből, részint félelemből; és a firenzeiek számára sem volt menekvés; és ha szándékait sikerrel végrehajtja – s ez abban az évben történt, amikor Sándor meghalt –, olyan erőre tesz szert, és annyi megbecsülést vív ki magának, hogy a saját lábán is megállt volna, nem függött volna többé mások szerencsétől és erejétől, hanem csakis a saját hatalmától és tehetségétől.

De öt évre rá, hogy fegyvert ragadott, Sándor meghalt. Csupán Romagna volt biztonságban, amikor otthagya, a többi mind bizonytalanságban, két igen erős ellenséges hadsereg között, s a herceg maga pedig halálos beteg²⁹. De a hercegen annyi vad tetterő, annyi virtus volt, olyan jól tudta, kiben bízhat és kiben nem, olyan szilárdak voltak az alapok, melyeket oly rövid idő alatt sikerült leraknia, hogy minden nehézségen túljutott volna, ha nincsenek sarkában ezek a hadak, és ha ő maga egészséges. És hogy az alapok, amelyeket lerakott, jók voltak, mindjárt meglátszott: Romagna több mint egy hónapig várt rá; Rómában, élet és halál közt, biztonságban volt, és noha a Baglionik, Vitellik³⁰, Orsinik Rómába jöttek, ellene mit sem tehettek: ha azt nem is tudta elérni, hogy az legyen a pápa, akit ő akar, azt kivívhatta volna, hogy ne az legyen, akit nem akar. Minden könnyű lett volna számára, ha Sándor halálakor maga is nem beteg. Azon a napon, mikor II. Gyulát megválasztották, azt mondta nekem, mindenre gondolt, ami apja halálából következhetett, és

mindenre talált orvoslást, azzal az egyetlen kivétellel, hogy nem gondolt a saját halálára, arra, hogy ő is meghalhat egyszer.

Egybefogván tehát a herceg cselekedeteit, kárhozhatni nem tudnám; sőt nekem úgy tetszett s olyannak írtam le, hogy mindenképp követhessék, akik szerencse vagy mások fegyvere által jutnak hatalomhoz. Mert nagyra hivatott s magasra törő fejedelem nem uralkodhat másként, s őt pedig céljai elérésében csak Sándor halála és saját betegsége gátolta. Aki tehát szükségesnek ítéli, hogy saját birodalmán belül ellenségei ellen biztosítsa magát, barátokat szerezzen, erőszakkal vagy ármánnyal győzzön, hogy népei szeressék és féljék, katonái kövessék és tiszteljék, hogy kiirtsa, kik ártalmára lehetnek, vagy kell lenniük, hogy minden lehető módon megújítsa a régi rendet, szigorú és hálás legyen, nagylelkű és bőkezű, hogy a hűtlen hadsereget elpusztítsa, újat létesítsen, királyok és hercegek barátságát megtartsa, úgy, hogy javát keressék és csak módjával sértegensék: nem talál az ő cselekedeteinél frissebb példát. Csak Gyula pápaságával lehet vádolni: itt rosszul választott, mert mint mondtuk, ha nem tudott olyan pápát találni, milyen neki kellett, elérhette volna, hogy ő ne legyen pápa, és sohasem kellett volna hozzájárulnia, hogy olyan bíborosok közül választhassanak pápát, akiket megsértett, vagy akik megválasztásuk után tőle félhettek. Mert az emberek félelmükben vagy gyűlöletből vezetve támadnak. Akiiket megsértett, többek között ezek voltak: San Piero ad Vincula³¹, Colonna, San Giorgio³², Ascanio³³, s a többi jelöltnek is félnie kellett tőle, a roueni érsek és a spanyolok kivételével: az utóbbiak, mert vele egy földről valók és elkötelezettjei, az előbbi pedig hatalmánál fogva, és mert mögötte állt a francia királyság. Ezért a hercegnek mindenekelőtt egy spanyolt kellett volna pápaságra juttatnia, vagy hozzá kellett volna járulnia, hogy a roueni érseket válasszák meg, de San Piero ad Vinculát semmiképp nem kellett volna hagynia. És aki azt hinné, hogy a nagy emberekkel az új kedvezések elfeledtetik a régi sérelmeket, téved. Tévedett tehát a herceg ebben a választásban, s ez volt romlásának végső oka.

VIII. Azokról, akik gyalázat árán jutnak uralomra

Kétféleképpen válhat még magánszemély uralkodóvá, amit nem lehet teljesen a szerencsének vagy a virtusnak tulajdonítani, s ezt sem hagyhatom hátra, noha az egyikről bőven lehet értekezni ott, ahol a köztársaságokról esik szó. Ezek a módok, amikor valamilyen gyalázatos és istentelen módon jutnak birodalomhoz; vagy amikor egy polgár polgártársai kedvéből lesz hazájának uralkodója. Az első módról beszélve, két példával világítjuk meg, egy régivel és egy újjal, e résznek mélyebbre menő taglalása nélkül; így is elégségesnek ítélem azok számára, akik követni akarnak.

Szicíliai Agathocles³⁴ nemcsak személyes szerencsével, hanem gonoszszággal és aljassággal lett Siracusa királya. Ő, egy fazekas fia, egész életében gyalázatosan élt, gyalázatosságait mégis olyan lelki erővel és testi kiválósággal palástolta, hogy a hadseregbe lépve közlegényből Siracusa praetora lett. Megerősödve állásában, elhatározta, hogy fejedelem lesz, és kegyetlenséggel és másokra való tekintet nélkül megtartja azt, amit közös elhatározásból neki átengedtek, s ezt a tervét közölte a karthágói Hamilkárral, aki hadseregével Szicíliában tartózkodott; egy reggel összehívta Siracusa népét és a szenátust, mintha a köztársaságot érintő dolgokat akarna tárgyalni, s előre megbeszélte jelre katonáival megölette a szenátorokat s a nép leggazdagabbjait. Ezek már nem lévén útjában, elfoglalta és meg is tartotta a város uralmát a polgárok ellenkezése nélkül. És noha a karthágóiak kétszer megverték és végre ostrom alá vették, nemcsak hogy meg tudta védeni városát, hanem seregének egy részét a város őrzésére hagyva, többi hadaival megtámadta Afrikát, rövid idő múltán megszabadította Siracusát a karthágóiak ostromától, és a karthágóiakat igen veszélyes helyzetbe hozva, arra az egyezsége kényszerítette őket, hogy elégedjenek meg Afrikával, s Agathoclesnek hagyják Szicíliát. Aki tehát cselekedeteit és képességeit vizsgálja, egyáltalán nem találkozik olyasmivel, akár csak valami csekélységgel is, amit a szerencsének lehetne tulajdonítani. Azért van ez így, mert, mint feljebb mondtuk, nem külső segítséggel, hanem a hadban való előmenetel révén került uralomra, amelyhez ezer veszéllyel és fáradsággal jutott, s az uralmat oly nagy buzgalom és veszélyes haditettek árán tartotta meg. Mégsem lehet virtusnak nevezni polgártársai legyilkolását, barátai elárulását, szőszegéseit, könyörtelenségét és istentelenségét, amellyel hatalmat igen, de

dicsőséget nem szerzett. Mert ha Agathocles rettenthetetlenségét és rátermettségét a veszélyes helyzetekben fontolóra vesszük, semmivel sem kellene őt bármelyik kiváló hadvezérnél alábbvalónak tekintenünk. Mégis aljas kegyetlensége és embertelensége, a sok gyalázat nem engedi, hogy a híres emberek között emlegessük. Nem lehet tehát szerencsének vagy virtusnak tulajdonítani azt, azt mind az egyik, mind a másik nélkül ért el.

A mi korunkban, VI. Sándor uralkodása idején, Oliverotto Firmianót, kiskorában árván maradván, anyai nagybátyja, név szerint Giovanni Fogliani nevelte, és kora ifjúságában Paolo Vitelli keze alá adta, hogy a hadi mesterséget kitanulja és ott valamilyen magas rangot szerezzen. Paolo halála után annak fivérét, Vitellozzót szolgálta, s mivel tanulóknony, testben és lélekben pedig erős volt, hamarosan seregének hadnagya lett³⁵. Alacsony rendű dolognak tűnt fel azonban előtte, hogy a többiek közt maradjon, s ezért a Vitelliek hozzájárulásával és Fermo néhány polgárának segítségével, kiknek hazájuk szabadságánál drágább volt a szolgaság, el akarta foglalni Fermót. Írt tehát Giovanni Foglianinak, hogy régóta távol lévén otthonától, meg akarja látogatni őt és városát, s el akarná foglalni örökségének egy részét: minthogy mással nemigen fáradozott, csak jó hírnév szerzésével, és hogy polgártársai lássák, nem hiába mulatta az időt, méltóképp akar bevonulni száz lovas s barátai és szolgálói kíséretében. Arra kéri, fogadják a fermóiak kellő tisztelettel, ami nemcsak neki szolgál majd tisztességére, hanem annak is, akinek nevelt fia. Giovanni úgy érezte, tartozik ezzel unokaöccsének, meg is tett mindent, hogy a fermóiak kellő tisztelettel fogadják. Az pedig alig helyezkedett el házaiban, néhány nap múltán, amikor már mindent elrendezett, amit az elkövetendő gyalázathoz szükségesnek tartott, nagy vacsorát adott. Meghívta rá Giovanni Foglianit és Fermo fontosabb férfiai. Miután elfogyasztották az étkeket, és mindazt, amit ilyen vacsorán fogyasztani szokás, Oliverotto ármányosan kényes kérdésekre terelte a szót, Sándor pápáról és fiacskájáról, Cesaréről, az ő tetteikről kezdett beszélni, s amikor erre a beszédre Giovanni és a többiek válaszoltak, egyszerre felugrott, azt mondván, hogy hasonló dolgokról csak biztonságos helyen társaloghatnak; s elvonult egy helyiségbe, Giovanni és a többi polgár pedig követték. De még le se ülhettek, amikor rejtekhelyekről fegyveresek törtek elő, és felkoncolták Giovannit és társait. A gyilkosság megtörténte után Oliverotto lóra ült, átvágott a városon, és ostrom alá fogta a legfelsőbb előljárákat palotájukban; úgyannyira, hogy azok félelmükben engedelmességek neki, és kormányt alakítottak, melynek ő lett a feje. És meghalván mindazok, akik elégedetlenségükben ellene támadhattak volna, új polgári és katonai renddel erősítette meg magát; és még egy esztendeje sem volt fejedelem, de már nem csupán Fermo városa felől lehetett biztonságban, hanem félt tőle valamennyi szomszédja is. És bizony csak nehezen űzhették volna ki onnan, akár Agathoclest, ha Cesare Borgia nem tudja törbe csalni, mikor, mint már korábban említettük, Sinigagliánál elfogta az Orsinikat és Vitelliket; egy évre az apagyilkosság után ott őt is elfogták, és Vitellozzóval együtt, aki virtusban és gyalázatban egyaránt mestere volt, megfojtották.

Furcsának tűnhetik egyesek előtt, hogy Agathocles és a hozzá hasonló, oly sok árulás és kegyetlenség elkövetése után hazájukban még sokáig biztonságban élhettek, külső ellenségekkel szemben megvédehették magukat, s polgártársaik sohasem esküdtek össze ellenük; míg mások kegyetlenséggel még békeidőben sem tudták megtartani országokat, nemhogy háborúban. Azt hiszem, ez a jól vagy rosszul alkalmazott kegyetlenségtől függ. Jól alkalmazott kegyetlenségnek nevezzük azt – ha rosszról egyáltalában jót mondani lehet –, amire hirtelen, a körülmények kényszerítésére kerül sor, s amit nem kitarthatóan alkalmaznak, idővel pedig a lehető legnagyobb mértékben az alattvalók érdekeire fordítják. Rosszul alkalmazott pedig az, amit eleinte alig veszünk észre, s idővel ahelyett, hogy megszűnnék, erősödik. Azok, akik az első módot alkalmazzák, isten kegyelmével és az emberek segítségével még találhatnak orvoslást, ahogyan Agathocles is talált; de a többiek lehetetlen, hogy fennmaradjanak. Ezért megjegyzendő, hogy egy ország elfoglalásakor a hódítónak számba kell vennie, milyen sérelmeket kénytelen elkövetni, s egyszerre kell megtennie valamennyit, nehogy megismételni kényszerüljön, s így a megújrázást elkerülve, biztonságot adhat az embereknek, és kedvezésekkel megnyerheti őket. Aki ellenkezőleg cselekszik, félelemtől vagy rossz tanácstól vezérelve, kivont karddal maradjon. Alattvalóiban soha meg nem bízhat, mert azoknak a friss és állandó sérelmek miatt nincs benne bizodalomuk. A sérelmeket mind egyszerre kell elkövetni, mert így kevésbé érzik őket, és kevésbé bántanak; a kedvezéseket pedig apránként

kell adagolni, hogy jobban éreztessék hatásukat. S főként: az uralkodónak alattvalóival olyan viszonyban kell lennie, hogy azon a sors jóra vagy rosszra fordulása ne változtasson; mert ha a dolgok rosszra fordulnak és szükséged lenne rá, nem folyamodhatsz a rosszhoz; és a jó, amit cselekszel, nem lesz hasznodra, mert úgy ítélik, csak kínodban tetted, és senki sem lesz hálás érte.

IX. A polgári egyeduralomról

Ha a polgári eredetű egyeduralkodó nem gyalázat vagy más túrhetetlen kegyetlenség árán, hanem polgártársai akaratóból lesz hazájában fejedelem, az ilyet polgári egyeduralomnak nevezhetjük, s az odajutáshoz nem pusztán virtus és nem pusztán szerencse kell, hanem inkább szerencsével párosult ravaszság; azt mondom ezért, hogy ezt a fajta egyeduralmat a nép és az előkelők kegyével lehet elérni. Mert minden városban találkozunk ezzel a kétfajta hajlandósággal: ez pedig abból ered, hogy a nép nem akarja, hogy az előkelők elnyomják vagy kormányozzák, az előkelők viszont uralkodni szeretnének és erőt venni a népen: ebből a két fajta szándékból születik a városokban e háromféle következmény egyike: egyeduralom, szabadság vagy szabadosság.

Az egyeduralom szülője vagy a nép, vagy az előkelője, aszerint, hogy egyik vagy másik fél hozza létre; mert ha az előkelők látják, hogy a népnek ellenállni nem tudnak, valakinek a kegyét keresik közülük, s megteszik uralkodónak, hogy az árnyékában kedvüket tölthessék. És a nép, ha az előkelőknek ellenállni nem tud, azok közül keresi valakinek a kegyét, és megteszi uralkodónak, hogy hatalma alatt menedéket keressen. Az, aki az előkelők révén kerül uralomra, nehezebben tartja meg uralmát, mint aki a nép segítségével jut oda; sokan lábatlankodnak körülötte, akik vele mind egyenrangúnak tartják magukat, s ezért velük bánni, nekik parancsolni nem tud, ahogyan szeretne. De aki a nép támogatásával kerül uralomra, egyedül találja magát, és senkit vagy csak nagyon keveseket talál, akik ne lennének készek feltétlenül engedelmessé válni. Egyébiránt nem lehet a többiek zúgolódása nélkül őszintén eleget tenni az előkelőknek, de a népnek igen; mert a nép céljait szolgálni becsületesebb, mint az előkelőkét, az utóbbiak ugyanis az elnyomást akarják, a nép pedig az elnyomás ellen küzd. Tegyük hozzá, hogy az ellenséges nép elől a fejedelem biztonságban nem lehet, mert számosak; az előkelőkkel szemben biztosíthatja magát, mert kevesek. Legrosszabb, amit ellenséges érzületű néptől várhat a fejedelem, hogy elhagyja; hanem a gyűlölettel viseltető előkelőségektől nemcsak azért kell félnie, hogy elhagyják, hanem, hogy ellene fordulnak, több lévén bennük a ravaszság és előrelátás, és idejében menekülvén, annak a kegyét keresik, akiről úgy vélik, győzni fog. Minthogy az uralkodónak mindig egyazon néppel kell élnie, a nagyságokat pedig cserélheti nap mint nap, kedve szerint változtatva őket.

S hogy ezt a részletet jobban megvilágítsam, elmondom, miszerint az előkelőségekkel kétféle módon kell eljárni. Vagy úgy tartod őket, hogy megbecsülöd, akik jóban, rosszban mindvégig kitartanak melletted, vagy sem. Részesítsed tiszteletben azokat, akik kitartóak és nem rabolnak; akik nem hívek, azokkal ismét kétféleképpen járj el: mivel vagy félelemből és jellemük gyöngesége miatt ilyenek, az értékebbjéért, akiktől jó tanácsot várhatsz, használd fel, hiszen, ha jól megy sorod, díszedre válnak, ha pedig bajban vagy, nem kell tartanod tőlük. Hanem ha ármányosságból és haszonlesésből nem állnak melléd, annak a jele, hogy inkább magukkal törődnek, mintsem veled; ezektől a fejedelemnek óvakodnia kell, s jobban kell félnie tőlük, mintha nyílt ellenségei lennének, mert a bajban mindig romlására törnek.

Aki tehát a nép kegyéből uralkodik, a nép kegyét keresse, s ez könnyű is, mert a nép nem óhajt mást, mint hogy ne éljen elnyomás alatt. S annak is, aki a nép akarata ellen, az előkelők kegyéből lett uralkodó, a maga oldalára kell állítania a népet: s ez is könnyű lesz, ha védelmébe veszi őket. És ha az emberek jót kapnak onnan, ahonnan rosszat vártak, szívesebben elkötelezik magukat jótevőjüknek; s a nép rögtön jobban fogja támogatni, mintha az ő kegyéből került volna uralomra. Sokféle módon keresheti a nép kegyét az uralkodó, de ezek tárgyuk szerint változván, rendszerbe nem foglalhatók, így hát elhagyom őket. Azzal végezem be, hogy a fejedelemnek maga mellé kell állítania a népet, másként a bajban nincs segítsége. Egész Görögországnak és a római hadsereg ostromának győzelmesen ellenállt Nabisz³⁶, a spártaiak feje, hazáját és birtokát ellenük

megvédelmezte; kevesek segítségével is kitarthatott a veszély pillanatában, de ha a nép ellene lett volna, helyt nem állhatott volna. Éppígy senki ellenkezését nem vonhatja maga után az én vélekedésem, még ha arra a kétes értékű közmondásra gondol is, ami szerint sárna épít, aki a népre épít, mert ez csak akkor igaz, ha a magános polgárra vonatkozik, aki abban reménykedik, hogy a nép felszabadítja ellenségei vagy a tisztviselők elnyomása alól. Ilyen esetben sokszor csalatkozik, mint Rómában a Gracchusok³⁷, Firenzében pedig Messer Giorgio Scali³⁸. Hanem ha olyan fejedelem bízza magát a népre, aki parancsolásra termett, jószívű, bajban kitartó, s másként is felkészült, és a közösséget bátorságával és rendelkezéseivel lelkesíteni tudja, soha nem fog csalatkozni benne, s joggal vélheti, jó alapokra épített.

Az ilyen fejedelmi hatalom akkor kerül veszélybe, amikor polgári uralomból egyeduralkodásba fordul. Az ilyen fejedelem vagy személyesen, vagy tisztviselők útján kormányoz. Az utóbbi esetben helyzete ingatagabb és veszélyesebb, mert azoknak a polgároknak a befolyásától függ, akiket tisztviselőinek megtett, s akik – különösen zavaros időkben – ellene fordulásukkal vagy engedetlenségükkel könnyen megfoszthatják a hatalomtól. Vész idején pedig az uralkodó maga sem veheti kezébe a teljhatalmat, mert a polgárok és alattvalók, a tisztviselők parancsaihoz szokva, veszélyes helyzetben neki engedelmeskedni nem fognak, s az ilyen kétes állapotban nagyon is híjával lesz olyan személyeknek, akikbe bizalmát helyezhetné. Az ilyen uralkodó nem számíthat békeidőben szerzett tapasztalataira, amikor a polgároknak az állam rendjére szükségük van, hiszen mindegyik hajlong, ígéretet, és kész meghalni is érte, amikor a halál nem közelget; hanem vész idején, amikor az államnak polgáraitra szüksége volna, ugyancsak kevés ilyen embert talál. S e kísérlet annál is veszélyesebb, mert csak egyszer lehet megtenni. A bölcs uralkodónak olyasvalamit kell kitalálnia, hogy bármilyen idő járjon is, alattvalóinak rá és az államra mindig szükségük legyen; s akkor mindig hívek is maradnak hozzá.

X. Hogyan kell megítélni bármely állam katonai erejét

Az egyes országok sajátosságainak vizsgálatakor figyelembe kell venni, képes-e arra az uralkodó, hogy államát önerejéből fenntartsa, vagy mások védelmére szorul. S hogy ezt a részletet jobban megmagyarázzam, elmondom, miképpen tudják magukat fenntartani azok, akik pénzzel, katonasággal rendelkezvén, megfelelő hadsereget szervezhetnek és bárki támadását visszaverhetik. Szerintem idegen segítségre kényszerül, aki az ellenséggel nyílt harcmezőn nem tudja összemérni erejét, hanem a falak mögé menekül, s azokat kénytelen védeni. Az első esetről már szóltam, és ezután is elmondok róla mindent, ami szükséges. A második esetre nézve mást nem mondhatok, mint hogy az uralkodót városának erősítésére és felszerelésére biztatom, s hogy a vidékkel ne törődjék. Mert kétszer is meggondolják, mielőtt megtámadják azt, aki városát jól megerősítette, és az alattvalókkal egyebekben úgy bánt, ahogy feljebb elmondottam és a következőkben mondani fogom; mert hisz az emberek húzódnak az olyan vállalkozástól, amelynek biztos kimenetelét nem látják, s nem is lehet könnyű sikerre számítani annál, akinek városa jól védett, s akit nem gyűlöl a népe.

Németország városai nagy szabadságban élnek, alig van környező birtokuk, a császárnak akkor engedelmeskednek, amikor akarnak; nem félnek sem attól, sem más közeli hatalmasságtól. Olyan erődítményeik vannak ugyanis, hogy azok megvételeitől, a váróvívás nehéz és kilátástalan volta miatt, mindenki irtózik. Mert mindegyik bástyákkal, sáncokkal erős, tüzérsége számos, pincéiben enni-, innivaló, tüzelő van bőven egy évre való, s hogy a közvagyon veszélyeztetése nélkül tudják táplálni a népet, legalább egy évre való munkát talál mindenki a mesterségekben, amelyek a város életének fő forrásai, s a mívésségekben, amelyek eltartják a népet. A hadimesterséget nagy becsben tartják, erre nézve sok rendelkezésük van, s ezeknek engedelmeskednek.

Az erődített várossal rendelkező uralkodót lehetetlen megtámadni, ha népe nem gyűlöli; s ha valaki mégis megtámadná, szegyenben marad és visszafordulhat. Mert sok mindenre kell számítani az életben, ami lehetetlenné teszi, hogy valaki egy álló évig lopja a napot, nyílt mezőn táborozván hadseregével. És ha valaki azt merné felelni erre: égesd fel a nép külső jószágát, s türelmének

fogyta és a hosszú ostrom és javainak szeretete majd elfeledteti vele fejedelmét; azt válaszolom, hogy az erős és buzgó fejedelem mindezeket a nehézségeket le tudja győzni, hol reményt adva alattvalóinak, hogy a baj nem tarthat soká, hol az ellenség kegyetlenkedéseivel ijesztve őket; hol ügyesen biztosítva magát azoktól, akik túlságosan merésznek látszanak. Az ellenség az ostrom kezdetekor érthető, hogy éget és fosztogat a vidéken; ekkor az ostromlottak még lelkesek és védelemre készek; és annál kevésbé kell az uralkodónak kételkednie, mert néhány nap múltán, mikor a kedélyek már lehültek, a kár megtörtént, a sérelem megesett, nincsen más orvosság: annál inkább uralkodójuk mögé sorakoznak, mivelhogy házaik az ő érdekei miatt égtek le, birtokaik őmiatta mentek tönkre; az ő kötelessége tehát, hogy védelmükről gondoskodjék. Mert olyan az emberi természet, hogy egyformán hálás a jótéteményekért, amelyeket kapott és amelyeket ő tett másoknak. Mindezeket alaposan meggondolva, az előrelátó fejedelemnek az ostrom alatt nem lesz nehéz alattvalóiban a lelket tartani, ha a védelem eszközeiben és élelemben nincs hiány.

XI. Az egyházi uralom alatt lévő államokról

Ezek után már csak az egyházi uralom alatt lévő államokról kell elmélkednünk. Itt minden nehézség a birtokbavételből adódik: mert vagy virtus, vagy szerencse útján szerezhetők meg, de mind az egyik, mind a másik nélkül megtarthatók, mert a vallás régi és olyannyira hatékony törvényei fenntartják, bárhogy is éljenek és országoljanak fejedelmei. Éppen csak államuk van, meg sem kell védelmezniük, alattvalóikat nem kormányozzák: az államokban nem lévén védelem, azokat elvenni nem lehet; az alattvalók, minthogy őket senki nem kormányozza, s velük senki nem törődik, nem akarnak, nem is akarhatnak uralkodójuktól elhidegülni. Ezek a birodalmak tehát biztonságosak és megelégedettek lennének. De miután magasabb elv irányítja őket, ahova emberi ész fel nem érhet, ezekről nem is beszélek; mivel isteni akarat és szikra élteti, csak kevély és vakmerő emberhez illő feladat lenne róluk értekezni. Ha valaki mégis azt kutatná, hogyan nőtt az Egyház világi hatalma ekkorára, miképp lehet, hogy Sándor elődjének világi hatalmát az itáliai uraságok, és nemcsak azok, akik valóban nagyurak voltak, hanem minden báró, s aki csak úrnak érezte magát, kevésre becsülte, s íme most a francia király is reszket tőle, mert Sándor kiakolbólította Itáliából, s a velenceiek romlását is ő okozta: a dolog ismeretes ugyan, néhány részletét mégis meg kell örökítenem az utókor számára.

Mielőtt Károly, Franciaország királya, Itáliába jött volna, az ország a pápa, a velenceiek, a nápolyi király, a milánói herceg és a firenzeiek uralma alatt állott. Ezek a hatalmasságok főként két dologra ügyeltek: először, hogy fegyveres idegen Itáliába ne lépjen, másodsor pedig, hogy közülük mindegyik minél nagyobb területre tegyen szert. S akiktől a legjobban féltek, a pápa és a velenceiek voltak. És hogy a velenceieket visszaszoríthassák, az összes többinek egyesülnie kellett, mint Ferrara védelmében; s hogy a pápát megkisebbsítsék, felhasználták a római főurakat, akik két pártra, az Orsinik és Colonnák pártjára oszolva, szakadatlan összetűzésekre és villongásra szolgáltattak okot: kezükben mindig fegyver volt, úgy lesték az egyház fejét, s ezzel a pápai államot meggyengítették és tétlenségre kárhoztatták. S hiába támadt néhány tevékenyebb pápa, amilyen Sixtus³⁹ is volt, szerencséje vagy képességei ezektől a kellemetlenségektől soha meg nem szabadították. Baj volt az is, hogy csak rövid ideig éltek, mert megválasztása után tíz évet ha élt egy pápa, s alighogy visszaszorította nagy fáradtsággal az egyik párt híveit, s – tegyük fel – megszüntette a Colonnák befolyását, jött egy másik pápa, az Orsinik ellensége, aki újra feltámasztotta a Colonnákat, de már nem volt ideje az Orsinik elpusztítására. Ez okozta, hogy a pápa világi befolyását nem sokra becsülték Itáliában. Jött aztán VI. Sándor, akihez fogható pápa addig még nem volt, s megmutatta, hogy mire jut egy pápa pénzzel és erőszakkal; és kezében Valentino herceggel és felhasználva a franciák hadjárását, elkövette mindazokat a dolgokat, melyekről a fentiekben, a herceg cselekedeteiről szólva már beszéltem. S bár nem az Egyház, hanem a herceg megsegítése volt szándékában, tettei mégis az Egyház tekintélyét növelték, halála s a herceg pusztulása után az Egyház lett fáradozásainak élvezője. Jött azután Gyula pápa; ő már hatalmas Egyházat talált, Romagna urát; a római bárók kipusztultak, a pártharcot Sándor megszüntette, a

pénzszerzésnek új útja nyílt, s ettől Sándor halála után sem tértek el. E dolgokat Gyula érdemben nemcsak folytatta, hanem ki is terjesztette, gondolt Bologna megszerzésére, a velenceiek összeroppantására és a franciák kiűzésére Itáliából; mindeme vállalkozásaiban sikerrel járt, s ez annál is inkább dicséretére vált, mert az Egyház és nem valamely magánszemély gyarapítására tette. Az Orsinik és Colonnák pártjait abban a hatalmi helyzetben hagyta, ahogy találta, s noha mindig volt pártvezér, aki akadékoskodott, két dolgot nem tévesztett szem elől: az egyik az Egyház nagy hatalma, amelytől a pártok megrettentek, a másik, hogy közülük kardinálist nem választott, s így az összetűzésre ok nem maradt. Mert ezek a pártok, ha közülük bíborost választ, többé nyugton nem maradnak, s tápot adnak a nyugtalanságra Rómában és Rómán kívül; a bárók a pártharcban részt vesznek, s így a bíborosi nagyravágyásból főúri nyugtalanság és összetűzés származik. Őszentsége, Leó pápa⁴⁰ hatalmas, virágzó egyházi államot lelt; s ha elődei fegyverrel tették erőssé, reményünk lehet rá, hogy ő jóságával és számtalan más kiváló tulajdonságával fogja naggyá és tiszteltté tenni.

XII. Hányféle hadsereg van; valamint a zsoldoskatonákról

Részletesen elmondván az uralkodásnak mindazon módjait, melyekről értekezni a kezdet kezdetén megígértem, és szemügyre vévén helyes vagy helytelen voltuknak okait s az eszközöket, melyekkel sokan az uralmat megszerezni és megtartani akarták, most már csak az marad hátra, hogy a nevezettek támadó- és védekezőképességéről beszélgessek.

Az imént már szóba került, hogy a fejedelemnek biztos alapokra kell építenie, különben szükségképpen elpusztul. A legfontosabb alapok, melyeken mind az új, mind a régi, úgyszintén a vegyes eredetű egyeduralkalmak nyugszanak: a jó törvények és a jó hadsereg. És mert elképzelhetetlen, hogy jó törvényeket találjunk ott, ahol nincs jó haderő, ahol pedig jó a hadsereg, szükségszerűen a törvények is jók: ezért hagyom a törvényekről való fejtegetést, és csak a haderőről fogok szólni.

Elmondom tehát, hogy a haderő, amellyel a fejedelem államát megvédi, vagy saját hadereje, vagy zsoldos hadsereg, vagy segédcsapat, vagy ennek a háromnak keveréke. A zsoldos és a segédhaderő veszélyes és felesleges; aki zsoldosok fegyverére alapozza uralmának biztonságát, nem lehet annak soha nyugalma, mert egyenetlenkedők, törtető, engedetlenek, hűtelenek, barátok közt hetvenkedők, az ellenséggel szemben gyávák; istent nem félik, emberekkel szemben adott szavuk nincs, s ha késik a cselekvésük, ezzel csak a biztos romlás késik, békében ők fosztanak ki, háborúban az ellenség. Ennek oka, hogy csak az a kis fizetség vonzza őket a harcmezőre, nem érzelem vagy más hathatós ok, ez meg nem elég, hogy érted készek legyenek meghalni. Akkor akarnak zsoldodba szegődni, amikor nem hadakozol, és mihelyt kitör a háború, megszöknek, vagy elhagynak. Kevés fáradságomba kerülne, hogy erről bárkit meggyőzzek, mert Itália romlását éppen az okozza, hogy már sok éve zsoldos hadserege van. Ez a fajta haderő egy-egy ember érdeméből néha ért el eredményt, s egymás közt telve voltak hadikedvvel, de alighogy az idegen lábát betette, kiütközött igazi természetük. Innen van, hogy Károly, Franciaország királya kardcsapás nélkül elfoglalta Itáliát, s annak, aki ezt a mi bűnünkül róttá fel, igaza volt, csak éppen nem azok miatt a hibák miatt történt, mint ő hitte, hanem amiatt, amit én elmondottam az imént. Az uralkodók pedig saját hibáik miatt lakoltak.

Szeretném megmutatni, milyen szerencsétlen ezeknek a seregeknek a használata. A zsoldos vezérek vagy kiváló hadvezérek, vagy sem. Ha azok, nem bízatsz bennük, mert ők maguk is hatalomra törnek vagy a te romlásod árán, aki felfogadtad őket, vagy valaki másén, akinek romlását nem kívánod; ha pedig nem vitézek, tönkretesznek a legközönségesebb módon. És ha erre az a válasz, hogy a hadsereg bárki kezében, akár zsoldos, akár nem, ugyanazt eredményezi, azt felelem, hogy a hadsereggel csak a fejedelem vagy a köztársaság rendelkezhet. A fejedelemnek személyesen kell részt vennie és a hadvezér tisztét betöltenie; a köztársaságnak polgárait kell elküldenie: és ha valamelyik nem bizonyul elég ügyesnek, ki kell cserélnie; és ha megfelel, törvények gondoskodjanak arról, nehogy túlkapasba essék. Tapasztalatból láthattuk, hogy csak a felfegyverzett fejedelmek és köztársaságok tesznek nagy előrehaladást, míg a zsoldos fegyverek

csak kárt okoznak. S a köztársaságot, ha saját seregére s nem külső hadseregére támaszkodik, valamely polgára nehezebben hajtja igájába. Róma és Spárta több századon keresztül volt fegyveres és szabad. A svájciak ugyancsak fel vannak fegyverkezve, s ezért igen szabadok. A zsoldos haderőre példázatul szolgálhatnak a régi karthágóiak, akik az első római háború végén szinte áldozatul estek zsoldos katonáiknak, habár saját polgáraik vezetése alatt állottak. Macedóniai Fülöpöt⁴¹ a thébaiak Epaminondas⁴² halálát követően vezérükké választották, s ő a győzelem után megsemmisítette szabadságukat. A milánóiak Filippo herceg⁴³ halála után felfogadták a velenceiek ellen Francesco Sforzát, aki, miután az ellenséget Caravaggiónál legyőzte, egyesült vele, hogy leigázza a milánóiakat, patrónusait. Apja, a másik Sforza⁴⁴, Nápolyi Johannát⁴⁵ egyik percről a másikra védtelenül hagyta, s a királynő, hogy királyságát el ne veszítse, kénytelen volt Aragónia királyának karjába vetni magát. S ha a velenceiek és firenzeiek hatalmukat mégis ezeknek a fegyvereknek köszönik, és hadvezérek mégsem lettek uralkodók, bár meg is védték őket, azt felelem, hogy a firenzeieket ebben az esetben jó sorsuk vezérelte, mert a vitéz kapitányok közül, akiktől félhettek volna, egyesek nem arattak győzelmet, másoknak ellenfeleik voltak, megint mások másfelé keresték érvényesülésüket. Nem aratott győzelmet Giovanni Aucut⁴⁶, akinek a hűségéről, mivel nem győzött, nem lehetett megbizonyosodni; mindenki elismerheti azonban, hogy ha győz, a firenzeiek tőle függtek volna. Sforza mindig a braccescóknak volt ellenlábas, akik egymással farkasszemet néztek: és Francesco Lombardiára vetette szemét; Braccio⁴⁷ az Egyház és a Nápolyi Királyság ellen támadt.

Térjünk azonban vissza oda, ahonnan kevéssel előbb kiindultunk. A firenzeiek Paolo Vitellit tették meg vezérüknek, igen óvatos embert, aki a maga szerencsésének köszönhette nagy hírnevét. Ha sikerül bevennie Pisát, senki sem tagadhatta volna, hogy a firenzeieknek vele kell tartaniuk, mert ha ellenségeik zsoldjába áll, nem lett volna orvosság ellene, de ha megtartják, akkor engedelmeskedniük kellett volna parancsainak. Ha a velenceiek előrelátását tekintjük, látni fogjuk, hogy dicsőségesen és eredményesen küzdöttek, míg saját erőikkel hadakoztak, nemeseikkel és a felfegyverzett néppel működtek derekasan, s ez azt megelőzően történt, hogy erőikkel a szárazföldnek fordultak. Mihelyt a szárazföldön viseltek háborút, tulajdon jó szokásukat elhagyták, s az itáliai viszonyokhoz alkalmazkodtak. És szárazföldi erőik növekedésének kezdetén nem kellett különösebben tartaniuk hadvezéreiktől, mert sok birtokuk nem volt, viszont nagy tekintéllyel rendelkeztek; de amint megerősödtek Carmagnola⁴⁸ alatt, tapasztalhatták hibájuk következményeit. Mivel vezérkedése alatt megverték a milánói herceget, látták, hogy kiváló, s tudván másrésről, hogy lelkesedéséből veszített a hadakozás alatt, úgy ítélték, hogy vele többé nem győzhetnek, mert nem akart győzni, de elküldeni sem tudták, nehogy hódításait elveszítsék; ezért, hogy magukat biztosíthassák, meg kellett ölniük. Azután hadvezérük volt Bartolomeo da Bergamo⁴⁹, Roberto da San Severino⁵⁰, Pitigliano grófja⁵¹ és hasonlók, az ő esetükben a vereségektől kellett tartaniuk, s nem attól, hogy megszedik magukat; így történt Vailánál is, ahol egy nap alatt elveszítették mindazt, amit nyolcszáz év alatt annyi fáradozással megszereztek. A hódítás ezekkel a fegyverekkel hosszadalmas, nehézkes és nem maradandó, míg a veszteség csodálatos és hirtelen. Azért emlegetem ezeket a tételeket Itáliáról szólván, mert itt sok évig zsoldos seregek hadakoztak, s régi példákkal élvén, meg akarom mutatni e jelenség okát, kialakulását, valamint orvoslását. Értsük meg tehát, hogy az utóbbi időben, mielőtt a császárság háttérbe szorult Itáliában, s nagyobb tekintélyre tett szert az Egyház, Itália több államra oszlott: több város fegyvert ragadott a nemesek ellen, akik korábban a császár kegyétől védve, elnyomatásban tartották a városokat; az Egyház támogatta ezeket a megmozdulásokat, hogy világi hatalmát gyarapítsa, s így sok polgárból fejedelem lett. Innen származik, hogy Itália úgyszólván az Egyház és néhány köztársaság kezén volt, s minthogy amazok papok voltak, emezek pedig békés polgárok, s járatlanok a fegyverforgatásban, idegen zsoldosokat kezdtek fogadni. Az ilyen katonaságnak a romagnai Alberigo da Conio⁵² szerzett elsőként hírnevet. Akik a maguk idején törvényt szabtak Itáliában: Braccio és Sforza a keze alól kerültek ki. S utánuk jöttek mind a többiek, akik napjainkig a zsoldos hadak élén állottak. Virtusuk pedig csak azt eredményezte, hogy Itáliát lerohanta Károly, végigprédálta Lajos, s színtere lett Ferdinánd betolakodásának és a svájciak nemtelen árulásának. A gyalogságot elhanyagolták, hogy hírnevet szerezzenek maguknak; mindezt azért, mert állammal

nem rendelkezvén, ez volt a mesterségük: kevés gyalogossal semmire sem mentek, sokat pedig nem tudtak ellátni; így aztán lovasságra szorultak, mert ezeket volt, aki megfelelő számban táplálja és megbecsülje. Végül odáig jutottak, hogy egy húszezer főnyi hadseregben nem volt kétezer gyalogos. És mindenáron azon mesterkedtek, hogy magukat s katonáikat megkíméljék a fáradságtól és a veszélyektől, az összetűzéseket élve megússzák, s váltságpénz nélkül kerüljenek fogságba. Éjszaka nem támadtak meg senkit, s a táborból nem törtek ki, sem árkot nem ástak körülötte, sem el nem kerítették; s télen nem is táboroztak. Seregeikben mindez napirenden volt: köztudomású, hogy mindig találtak rá módot, hogy megszabaduljanak a veszélyektől és fátalmaktól, olyannyira, hogy Itália miattuk szolgaságba és gyalázatba süllyedt.

XIII. A segéd- és vegyes csapatokról; a saját katonaságról

Segédcsapatokra – amelyek egyébként haszontalanok – akkor kerül sor, amikor egy hatalmassághoz fordulsz, hogy saját fegyvereivel segítsen és siessen védelmedre: így tett nemrég Gyula pápa is, aki a ferrarai vállalkozásban a zsoldos hadsereg hasznavehetetlenségének szomorú igazolását látta, és segédcsapatokhoz folyamodott, egyezséget kötve Ferdinánd spanyol királlyal, hogy embereivel s csapataival segítségére jön. Ezek a csapatok saját céljaikra jók és hasznosak, de annak, aki őket behívta, mindig kárára vannak; vereség esetén tönkrejutsz, a győzelem pedig rabjukká tesz. És bár a régi históriák bővelkednek hasonló példázatokban, én mégis II. Gyula pápa frissebb példájából indulok ki; az ő cselekedetét jobb volna szóra sem méltatni, mert Ferrarára áhítozván, mindenestül egy idegen kezére adta magát. Jó csillagzata egy harmadik lehetőséget kínált, s megszabadította attól, hogy rossz választása rombolásba vigye: a segédcsapatok vereséget szenvedtek Ravennánál, s a svájciak elűzvé a győzteseket, megmentették őt; és így, amit senki nem gondolt volna, végül nem lett sem a futásra kényszerült ellenség, sem a segédcsapatok rabja, mert olyan fegyverekkel győzött, amelyek nem voltak sem az egyiké, sem a másiké. A fegyvertelen firenzeiek tízezer franciával támadtak Pisa ellen, hogy megvívják, s nagyobb veszélybe kerültek, mint bármikor zaklatott történetük során. A konstantinápolyi császár⁵³, hogy szomszédait megfélemlítse, tízezer törököt küldött Görögországba; azok aztán a háború végeztével nem akartak kitakarodni onnan: ezzel kezdődött Görögországnak a hitetlenek rabságába esése.

Aki tehát azt akarja, hogy ne győzhessen, ilyen hadsereghez folyamodik, mert ez a zsoldos seregnél is sokkal veszélyesebb: romlásod bennük rejlik, mivelhogy egységesek, és mások parancsát követni készek, míg a zsoldosoknak, mikor győztek, több időre és megfelelő alkalomra van szükségük, mert nem alkotnak egyetlen sereget és mert a te zsoldodon vannak, s közülük egyvalaki, akit vezérül kiszemeltél, nem tud tüstént olyan tekintélyre szert tenni, hogy ellened fordulhasson. Egyszóval a zsoldosoknál a henyesség, a segédcsapatoknál a harci kedv a veszélyesebb.

A bölcs fejedelem tehát mindig kerülte az effajta hadseregeket, és a saját erejéhez folyamodott, inkább veszített a saját embereivel, mintsem győzött másokkal, mert nem tekintette igazi győzelemnek, amit idegen fegyverekkel szerzett. Én nem akarom elítélni Cesare Borgiát és tetteit. A herceg segédcsapatokkal lépett Romagnába, csupa franciával, s Imolát és Forlìt bevette. De nem találván többé biztonságosnak ezeket a seregeket, zsoldosokhoz folyamodott, mert azt hitte, így elkerüli a bajt; és felfogadta az Orsinikat és Vitelliket. Harc közben ezekben is kételkedni kezdett, hűtlennek és veszélyesnek tartotta, s ezért megsemmisítette őket, és a saját erejéhez folyamodott. A különbség pedig szembeszökő a fegyveresek két neme között, ha megnézzük, micsoda híre volt a hercegnek, amikor csak franciákkal, majd amikor az Orsinikkal és Vitellikkel együtt hadakozott, s végül, amikor saját katonáival maradt; be kell látnunk, hogy egyre gyarapodott, de sohasem becsülték túlságosan, kivéve, amikor mindenki tudta, hogy korlátlan ura seregének.

Nem a mai itáliai példákból akartam kiindulni; siracusai Hierót sem akarom tehát elhanyagolni, akit már többször emlegettem, s akit, mint mondtam, a siracusaiak megtettek a hadsereg fejének. Tüstént felismerte, hogy a zsoldos hadsereg haszontalan, mert a vezérek olyanok, mint a mi itáliai condottieróink. Úgy ítélte, hogy őket sem megtartani, sem elbocsátani nem tudja, s ezért darabokra vágatta őket: és ettől fogva saját s nem idegen hadakkal viselt háborút. E példák között még az

Ótestamentum egy alakjának is helyet szorítok, hogy a tárgyat jobban megvilágítsam. Amidőn Dávid önként felajánlotta Saulnak, hogy megmérkőzik Góliáttal, a hencegő filiszteussal, Saul, hogy bátorítsa, saját fegyvereit adta oda: Dávid mégsem öltötte fel, azt mondván, hogy saját erejét akarja megmutatni, és valóban, ellenfele kardjával szemben csak a maga parittyáját használta. Végül ugyanis a mások fegyverei vagy lehullanak rólad, vagy rád nehezednek, vagy szorítanak. XI. Lajos atyja, VII. Károly, miután szerencséjével és képességeivel Franciaországot az angoloktól megszabadította, számot vetett annak szükségével, hogy saját hadsereggel rendelkezék. Királyságában elrendelte a fegyveres szolgálatot, és gyalogságot állított. Azután fiacskája, Lajos király, szélnek eresztette a gyalogosokat és svájci zsoldosokat fogadott; e hibáját másokkal is tetézte, és ezek együtt sodorták veszélybe királyságát. Mivel nagy hírnévre emelvén a svájciakat, tönkretette saját fegyvereseit; saját csapatai a svájciakkal együtt való hadakozáshoz szokván, azok nélkül a győzelmet el sem tudják képzelni. Innen származik, hogy a franciák a svájciak nélkül mit sem érnek, s azokkal szemben helyüket nem állják meg. A francia hadak tehát vegyesek: részben zsoldosok, részben saját fegyvereseik: az ilyen haderő együtt többet ér a pusztán zsoldos, vagy a pusztán segédcsoportokból álló hadseregnél, de a saját fegyvereseikénél sokkal kevesebbet. A mondott példa legyen elég annak bizonyítására, hogy Franciaország ereje felülmúlhatatlan volna, ha Károly rendjét megőrzik és gyarapítják. Az emberek meggondolatlanul új dologba fognak, amely kezdetben jónak tűnik, s így rossz oldalát meg nem látják; ahogy előbb már a sápkóros lázról szólva példázódtam. Ezért nem elég bölcs, aki egy fejedelemségben nem veszi észre a bajokat már születésükkor: s ez a bölcsesség csak keveseknek adatik meg. S ha fontolóra vesszük, mi okozta a Római Birodalom bukását, első okát a gót zsoldosok felfogadásában találjuk: ekkor kezdett a Birodalom veszíteni erejéből, s úgy kevesbedett virtusban, ahogy azok gyarapodtak. Azzal végezem be tehát, hogy saját fegyverei nélkül egyetlen birodalom sem lehet biztonságban, s csak jó szerencséjében bízhat, hogy megmenekül a bajtól. A bölcs emberek mindig úgy ítélték meg és úgy vélekedtek, hogy *quod nihil sit tam infirmum aut instabile, quam fama potentiae non sua vi nixa*⁵⁴. Saját hadseregednek mondhatod az alattvalóidból, polgáraidból, híveidből állót: minden más zsoldos, vagy segédhadsereg. Saját hadsereged rendezése könnyű lesz, ha az említett négy férfiú példáját veszed alapul, s ha megvizsgálod, hogy Nagy Sándor atyja, Fülöp, és sok más köztársaság vagy egyeduralkodó hogyan, mily rendszer szerint szervezett haderőt. Amely példákhoz én mindenben tartom magam.

XIV. A fejedelem tennivalói a rendezett hadsereg dolgában

A fejedelemnek első gondja, feladata legyen a hadsereget rendben tartani és engedelmisségre szoktatni, mert annak, aki parancsol, kell, hogy jártassága legyen a hadakozás mesterségében. S ez a mesterség annyi virtust kíván, hogy nemcsak azok hatalmát növeli, akik fejedelemnek születtek, hanem néha szerencsés embereket juttat erre a polcra; másrészt azt tapasztaljuk, hogy azok az uralkodók, akik a gyönyörök élvezésével többet törődtek, mint a fegyverek forgatásával, országukat elvesztették. És ha ezt a mesterséget elhanyagolod, ez lesz az első oka, hogy elveszítéd a magadét, de ha gyakorlod magad benne, ugyanezen okból meg is tudod szerezni. Francesco Sforza a fegyverforgatás tudományának köszönhetette, hogy magánszemélyből Milánó hercege lett; fiai, hogy a fegyverforgatás terhétől megmenekedjenek, hercegből újra magánszemélyek lettek. Mert mindazon dolgok közül, melyek bajt hoznak rád, a fegyvertelenség okozza, hogy semmibe sem vesznek, s ettől a gyalázattól, mint az alábbiakban el fogom mondani, a fejedelemnek óvakodnia kell. Igen nagy a különbség a fegyveres és fegyvertelen között, ezért nem ésszerű, hogy a fegyveres a fegyvertelennek örömeit engedelmeskedjék, s hogy a fegyvertelen biztonságban érezze magát fegyveres szolgálói között. Az egyikben megvetés, a másikban gyanú élén, lehetetlen, hogy együtt maradjanak. És mint mondtuk, a haditudományokban járatlan uralkodónak katonái előtt becsülete nincs, és nem bízhatik bennük.

A hadban való jártasságot ezért sohasem szabad elhanyagolnia, s békében még inkább kell gyakorolnia, mint háború idején; ezt kétféleképpen teheti: szellemi és testi fáradozással. S ami a testgyakorlást illeti, azonkívül, hogy jó rendben és gyakorlatban tartja az övét, járjon vadászni; a vadászaton testét az idő viszontagságaihoz szoktassa, és ismerje meg a vidéket, tanulja meg, hol vannak hegységek, honnan nyílnak völgyek, hol terül el síkság, jegyezze meg a folyókat, mocsarakat, és mindezekre a dolgokra nagy gondot fordítson. Ezeknek ismerete pedig két okból fontos: először is megtanulja, hogy országát ismernie kell, hiszen így könnyebb megvédenie. Másodszor, a vidék ismeretének gyakorlása által könnyebben át tud tekinteni bármilyen tájékat, ahol hadseregét mozgatnia kell, mert Toscana dombjai, völgyei, lapályai, mocsarai olyanok, mint a többi vidék hasonló természeti alakulatai, ezért valamely tartomány tájait ismerve, könnyű a többit is felismerni. Az uralkodó, aki ennek gyakorlásában elmarad, a legfontosabb hadvezéri feladatot hanyagolja el: az ellenség üldözését, szállásaiknak bevételét, a had vezetését, a harc elrendelését és a táborozást – úgy, hogy foganata legyen.

Philopoemenről⁵⁵, az achájok fejedelméről szólva, a történetírók főként azért magasztalták, mert békeidőben semmi egyébbel nem törődött, mint a hadakozás lehetőségeivel; mikor barátaival a szabadban volt, gyakran megállt, és így beszélgetett velük: – Ha az ellenség azon a dombon volna, mi pedig seregünkkel itt, melyikünk lenne előnyösebb helyzetben? Ha visszavonulnának, hogyan követhetnők őket hadirendben? Ha vissza akarnánk húzódni, hogyan kellene cselekednünk? – Míg sétáltak, számba vétette velük mindazt, amire a hadakozás közben sor kerülhet, meghallgatta véleményüket, elmondta a magáét, s összehasonlította a többiekével: olyannyira, hogy a folytonos gyakorlás miatt a hadsereg vezetésében nem történhetett semmi olyan váratlan esemény, amelyre tüstént ne talált volna orvoslást.

Ezért, hogy elméjét parlagon ne hagyja, a fejedelemnek a történelmet kell tanulmányoznia, s figyelemmel kell kísérnie a nagy emberek cselekedeteit, megjegyeznie, miként jártak el háború idején, szemügyre vennie, mi okozta győzelmeiket és veszteségeiket, hogy emezektől megmenekedjék, amazokat pedig megismételhesse, mindenekelőtt tegyen úgy, mint valamely nagy ember már ő előtte, aki egy korábbi, dicsőség és hír övezte férfiú nyomában haladt, s annak tetteihez és cselekedeteihez tartotta magát: így mesélik, hogy Nagy Sándor Achillest követte, Caesar Sándort, Scipio Cyrust. S ha valaki elolvasná Xenophon²⁶ Cyrus életéről írott művét, felismerhetné, hogy Scipio⁵⁷ életében Cyrus dicsőségét áhította, s önmegtartóztatásban, ügyességben, emberiességben, szabadságszeretetben olyan volt, mint Cyrus Xenophon írásaiban. Ilyen és hasonló dolgokat kell a bölcs fejedelemnek szem előtt tartania; a békében dologtalanul nem élhet, hanem munkálkodásával gyarapítani kell magát, hogy így felkészülve, ki tudjon tartani, ha elpártol tőle a szerencse.

XV. Tettekről, amelyekért az embert, különösképp pedig a fejedelmet dicsérik, vagy kárhoztatják

Vegyük még szemügyre, hogyan kell az uralkodónak barátaival és alattvalóival bánnia, és őket vezetnie. S mert tudomásom van róla, hogy ezt sokan megírták előttem, remélem, nem kerülök önteltség hírébe, ha erről a tárgyról elmélkedve, mások észjárásától szándékosan eltérek. Az értéknek kívánván hasznos dolgot írni, helyesebbnek ítélem a dolog valódi igazságának kifürkészését, semmint megelégednék a róla alkotott elképzeléssel. Sokan képzelnek el olyan köztársaságokat vagy egyeduralmakat, amelyek soha nem voltak, és amilyenekről nem is tudunk. Az ilyen ember oly messze van attól, ahogyan élünk, s ahogyan élnünk kellene, mint aki annak érdekében, amit csinálnia kell, eltérve attól, amit csinál, inkább saját romlásának okozója, mintsem sikeres előmenetelének. Mert úgy szokott történni, hogy az olyan embernek, aki mindenkire jó akar lenni, gonoszok okozzák a vesztét. Ezért szükséges, hogy a fejedelem hatalmának megóvása érdekében megtanuljon rossznak lenni, és ezt a szükségnek megfelelően gyakorolja.

A fejedelemről elképzelt dolgokat mellőzve, s csak a valóban létezőktől beszélve, azt mondom, hogy minden emberben találunk dicséretes vagy kárhoztatos tulajdonságokat, az uralkodókban pedig

még inkább, mert magas polcon vannak. Ezért az egyiket bőkezűnek, a másikat fősvénynek tartják. (A toszkán kifejezést használom, mert nálunk még ma is *fukar* a zsaroló, rabló, vámszedő, *fősvény* pedig a mi nyelvünk szerint az az ember, aki önnön javai élvezetétől túlságosan megtartóztatja magát.) Egyiket adakozónak, másikat rablónak tartják, egyesek kegyetlenek, mások könyörületesek; egyesek hűtlenek, mások hűségesek; egyesek gyengék és ingadozók, mások elszántak és szenvedélyesek; egyesek emberségesek, mások gőgösek; egyesek kéjvágók, mások önmegtartóztatók; egyesek egyenes természetűek, mások alattomosak; egyesek kemények, mások gyengédek; egyesek nehézkesek, mások könnyedek, egyesek hitetlenek, mások vallásosak; s így sorolhatnám. Tudom, mindenki azt gondolja, hogy a fejedelmeknek valamennyi felsorolt tulajdonsággal rendelkezniük kellene, de minthogy az emberi feltételek miatt ez amúgy sem lehetséges, a fejedelem legyen óvatos, hogy kerülje azon rossz tulajdonságok hírét, amelyek országától megfoszthatnák, de ha módja van rá, még azokat is, melyek ezzel a veszéllyel nem fenyegetik. Azzal viszont ne törődjék, ha olyan rossz tulajdonságokat tételeznek fel róla, melyek nélkül nehezen tudná hatalmát megőrizni; mert ha jól meggondoljuk a dolgot, mindig akad erény, melynek gyakorlása a fejedelem romlását okozhatja, míg más tulajdonság, ha kárhózasnak tűnik is, általa jólétbe és biztonságba kerül.

XVI. A bőkezűségről és fősvénységről

A felsorolt tulajdonságokat elején kezdve, elmondom, hogy mennyire légy bőkezű. A bőkezűség nem válik károdra, ha módjával alkalmazod, fel sem tűnik, de az ellenkezőjének a hírébe sem kerülsz. A fejedelem ezért, ha azt akarja, hogy bőkezűsége maradandó nyomot hagyjon az emberekben, tartózkodjék a pazarlástól. A pazarló fejedelem ilyenformán felemészti minden vagyonát, s végül, meg akarván őrizni a bőkezűség látszatát, alattvalóit csak szipolyozza, és zsaroló lesz, aki mindenre képes, hogy elegendő pénzhez jusson. Emiatt népei meggyűlölik, és nem becsülik, mert elszegényedett; ilyen úton-módon, ezzel a bőkezűséggel sokakat sért meg, és csak keveseknek juttat. A legelső nehézséget jobban megsínyli, mint bárki más; ha felismeri ezt és küzd ellene, mindjárt fősvény hírébe kerül.

Ezért a fejedelemnek, ha a bőkezűség erényét saját kára nélkül gyakorolni nem tudja, hogy mégis elismerjék, ha óvatos, nem kell a fősvénység híréből óvakodnia, mert idővel egyre inkább bőkezűnek tartják, látva, hogy helyes gazdálkodása következtében elegendő a jövedelme, hogy támadóit visszaveri, hogy vállalkozásokba foghat alattvalóinak szipolyozása nélkül; olyannyira, hogy végül is mindazokkal szemben, akiktől nem vesz el, bőkezű, és ezek számosak; és fősvény azokkal szemben, akiknek nem ad, azok pedig csekély számúak.

Korunkban nagyobb cselekedeteket csak olyanok hajtottak végre, akiket fősvénynek tartottak; a többiek elpusztultak. II. Gyula pápa bőkezűsége hírének köszönhető, hogy pápaságra jutott, de nem is gondolt arra, hogy ezt a hírt fenntartsa, mert háborúba kezdett. S a mai francia király igen sokat hadakozott, mégsem vetett az övéire különleges adót, mert okos gazdálkodásával fedezte a kiadásokat. De a mostani spanyol király sem visz véghez olyan sok vállalkozást győzelmesen, ha bőkezűnek tartják.

Ezért a fejedelemnek nem kell félnie attól, hogy fősvény hírébe kerül, különben alattvalóit kell megrabolnia, másként védelmét biztosítani nem tudja, vagy harácsolásra kényszerül, hogy ne váljék szegénnyé és megvetetté; vagyis a fősvénység azon bűnök egyike, amelyek uralmát lehetővé teszik. Ha valaki azt mondaná: Caesart bőkezűsége juttatta uralomra, és mások is, sokan, akik bőkezűek voltak, vagy annak tartották őket, magas polca jutottak – én így felelek: vagy már fejedelem vagy, ekkor pedig a bőkezűség káros, vagy útban vagy a hatalom megszerzése felé, ekkor viszont igenis szükséges, hogy bőkezűnek tartsanak. Caesar egyike volt azoknak, akik Róma uralmáért küzdöttek, de ha olyan természetű maradt volna, mint a hatalomra jutás előtt, ha nem vigyázott volna a kiadásokra, elpusztult volna a Birodalom. Ha pedig valaki azt válaszolná: több bőkezűnek vélt fejedelem hajtott végre seregeivel nagy tetteket – megint csak azt mondom: a fejedelem vagy a saját pénzét költi, vagy az alattvalókéét; az első esetben ne tékozzoljon, a másodikban viszont adnia kell a

bőkezűség látszatára. S amelyik uralkodó hadba vonul és zsákmányból, fosztogatásból, hadisarcból tartja fenn magát, másoktól szerzett tulajdonnal él, bőkezű kell hogy legyen, különben katonái nem követik. Abból pedig, ami nem a tiéd, vagy alattvalóidé, bő kézzel osztogass. Így cselekedett Cyrus, Caesar és Sándor. Mert ha mások vagyonát szórod, hírneved csak növekszik általa; csak az válik ártalmadra, ha a sajátodat pazarlod. És nincs tulajdonság, ami annyit ártana, mint a tékozlás: mert míg ezt gyakorlod, elveszítéd azt a képességed, hogy újra szerezz, szegény és tehetetlen leszel, vagy, hogy a szegénység elől menekülj, rabolni fogsz, és meggyűlölnék. Mindazon dolgok között pedig, melyektől a fejedelemnek óvakodnia kell, a megvetés és a gyűlölet a legveszedelmesebbek; mindkettőt a tékozlás okozza. Okosabb tehát fősvénynek látszani, mert ez csupán megvetést von maga után, gyűlölet nélkül; míg, ha bőkezű akarsz lenni, rablónak tartanak majd, s ebből származik a gyűlölettel teljes megvetés.

XVII. A könyörületességről és kegyetlenségről; inkább szeressék-e a fejedelmet, mint féljék; vagy ellenkezőleg, inkább féljék, mint szeressék

Az imént felsorolt tulajdonságokból következik, hogy jobb, ha az uralkodót könyörületesnek tartják, mint kegyetlennek. Mégis vigyázni kell, hogyan alkalmazzuk a könyörületességet. Cesare Borgiát kegyetlennek ismerték; mégis ezzel a kegyetlenségével rendbe szedte Romagnát, egyesítette, békés, biztonságos életre szoktatta. Amiért, ha jól szemügyre vesszük, sokkal könyörületesebb volt, mint a firenzeiek, akik, hogy kegyetlennek ne tartsák őket, végignézték Pistoia romlását⁵⁸. Az uralkodónak nem kell attól félnie, hogy kegyetlennek tartják és megrágalmazzák, ha egységben és biztonságban tartja alattvalóit. Mert egy kevés vér kiontásával könyörületesebb lesz a fejedelem, mini némelyek, akik merő könyörületből szabad folyást engedtek a rendetlenségnek, ez pedig öldöklésre és rablásra ad alkalmat. A rendetlenség ugyanis általában az egész közösséget veszélyezteti, az uralkodó által elrendelt kivégzések pedig egy-egy személy ellen irányulnak. S az uralkodók közt legkivált az új uralkodónak nem lehet elkerülnie, hogy kegyetlennek nevezzék, mert az új hatalmakat többféle veszély fenyegeti. Vergilius is ezt mondja Dido szavaival:

Res dura et regni novitas me talia cogunt

*Moliri, et late fines custode tueri.*⁵⁹

Mégis a bizodalomban és a cselekedeteiben egyaránt elővigyázatosnak kell lennie. Senkit se riasszon el magától: legyen mértéktartó, körültekintő és emberséges. Ne tegye a túlzott bizalom óvatlanná, sem túrhételenné a túlzott bizalmatlanság.

Mindebből vita származik: szeressék-e inkább az uralkodót, mint féljék, vagy ellenkezőleg. Azt feleljük, egyik is, másik is szükséges lenne, de mivel nehéz e két dolgot összekapcsolni, biztonságosabb, ha tartanak tőle, mint ha szeretik, ha a kettő közül egyiknek már hiányoznia kell. Az emberekről ugyanis általában elmondhatjuk, hogy hálátlanok, ingatagok, színlelők; a veszélytől visszarettennek, harácsolásra hajlamosak; ha adakozó vagy velük, lábad elé vetik magukat, életüket és vérüket kínálják, mint már fentebb mondtam, de mihelyt szorult helyzetbe kerülsz, fellázadnak ellened. Amely uralkodó csak szavukra épített, s másként nem készült fel a baj ellen, tönkrejut; mert az olyan barátsággal, amely nem lelki nagyságból és nemességből ered, hanem úgy vásárlod, nem rendelkezhetsz, s amikor szükséged lenne rá, nem tudsz élni vele. Inkább támadnak az emberek olyan valaki ellen, aki megszerettette magát velük, mint akitől félnek; mert a szeretet olyan egyezség, amelyet az emberek rosszaságból és minden alkalommal, mikor érdekük kívánja, érvénytelennek tekintenek; a félelmet pedig a büntetéstől való rettegés ébren tartja. A fejedelemnek mindazonáltal vigyázni kell: csak annyira féljék, hogy a szeretet hiánya gyűlöletnek ne legyen okozója, mert nagyon is rendjén van, ha félnek tőle, de mégsem gyűlölik; s ez így lesz mindaddig, míg alattvalói vagyonához és asszonyaihoz nem nyúl. S ha valami mégis vérontást követel, úgy járjon el, hogy tettének magyarázata és nyilvánvaló oka legyen; s mindenekelőtt a mások vagyonától tartózkodjék, mert hamarabb felejtik el az emberek tulajdon apjuk halálát, mint vagyonuk elvesztését. Mivel az emberek könnyen nyúlnak idegen birtokhoz, aki fosztogatásból él,

bőven talál okot, hogy a másét elfoglalhassa, a vérontásnak viszont nehezebb okát és magyarázatát adni.

Hanem amikor az uralkodó a hadak élén áll, s katonák sokaságát vezérli, éppenséggel nem kell törődnie a kegyetlenség hírével, mert enélkül még soha hadsereget együtt nem tartottak, haditettet végre nem hajtottak. Hannibál bámulatos tettei közt emlegetik, hogy midőn tengernyi népekből álló óriási hadseregét idegen földre vezérelte, vitézei egymással, de vezérükkel sem különböztek össze, sem jó, sem balszerencsében. Ezt pedig csak embertelen kegyetlenségének köszönhetette, mely sokféle jó tulajdonságával együtt tiszteletet és félelmet ébresztett fegyvereseiben. Enélkül pedig, eredményei eléréséhez, egyéb jó tulajdonságai nem lettek volna elégségesek. S a kevésbé meggondolt írók egyfelől csodálják tetteit, másfelől kárhoztatják azoknak okait. Hogy pedig igaz, ami szerint egyéb jó tulajdonságaival nem sokra vitte volna, itt van példának Scipio: ritka tehetség, s nemcsak a maga idejében, hanem az egész ismert történelem során is; ellene Spanyolországban seregei fellázadtak, mert túlságosan könyörületes volt, s katonáinak olyan szabadságot engedett, mely nem illett a katonai fegyelemhez. A dolgot pedig Fabius Maximus⁶⁰ a szenátus előtt szemére hányta, s őt a római hadak megrontójának nevezte. Locris⁶¹ lakóit pedig, akiket Scipio valamely alvezére kipusztított, nem bosszulta meg, s annak az alvezérnek komiszságát jóvá nem tette; mindez pedig könnyelmű természetéből származott; olyannyira, hogy amikor valaki a szenátusban mentegetni akarta, azt mondta: vannak, akik inkább képesek nem hibázni, mint elkövetett hibákat jóvátenni. Ez a természet idővel foltot ejthetett volna Scipio dicsőségén, hírnevét elhomályosíthatta volna, ha ő az uralkodásban ki akar tartani; de mivel a szenátus kormányzása alatt állott, e káros tulajdonságát észre nem vették, sőt, dicsőségére vált.

Bevégezem tehát, amit arról mondtam, hogy szeretetre méltó legyen-e a fejedelem, vagy inkább féljenek tőle: mivel az emberek akaratótól függ, szeretik-e az uralkodót, viszont a fejedelem akaratótól, hogy félnek-e tőle, igazodjék a bölcs uralkodó aszerint, ami tőle függ, s nem aszerint, ami másoktól; tehát mint mondtam, csak arra kell vigyázni, hogy gyűlöletet ne érezzenek iránta.

XVIII. Hogyan tartsa meg a fejedelem az adott szót

Bárki megértheti, mennyire dicséretes, ha a fejedelem megtartja adott szavát, őszinteséggel és nem ravaszsággal él. Napjainkban mégis azt tapasztaljuk, hogy a szószegő uralkodók vittek véghez nagy dolgokat, kik az emberek eszén kifogtak; ezek végül is többre vitték, mint akik igazul cselekedtek. Tudnunk kell tehát, hogy kétféle módszer van a küzdelemben: az egyik a törvényekkel, a másik az erőszakkal. Emberi tulajdonság az egyik, állati sajátosság a másik. Mivel azonban az egyikkel némelykor nem boldogulsz, a másikhoz kell folyamodnod. Ezért a fejedelemnek tudnia kell használni a benne rejlő embert és állatot. Leplezetten erre tanítják a fejedelmet a hajdani szerzők is, akik leírják, hogyan adták nevelésbe Chiron⁶² kentaurhoz Achillest és több régi uralkodót, s hogyan örködött ez felettük elővigyázatosan. Ez pedig nem jelent mást, mint hogy mesterük félig állat, félig ember volt, amiért is a fejedelem egyik és másik természetét egyaránt kell hogy tudja használni: egyik a másik nélkül nem lehet tartós.

S mert a fejedelemnek jól kell használni állati természetét, a rókát és az oroszlánt kell követnie; az oroszlán tehetetlen a hurokkal szemben, a róka a farkasok elől nem tud menekülni. Ezért hurkot ismerő rókának kell lennie, és farkast rémítő oroszlánnak. Aki egyedül az oroszlán természetét kínozza, semmire nem megy vele. A bölcs uralkodó tehát ne legyen szótartó, ha ez a magatartás kárára válik, s ha az okok, melyek miatt ígéretet tett, megszűntek. Ha az emberek jók lennének, ez az elv kárt okozna; de mert gonosz indulatúak, nem tartanak meg adott szavukat veled szemben; így hát neked sem kell megtartanod velük szemben. Különben is a fejedelem mindig talál rá alkalmat, hogy csalárdságát jó színben tüntethesse fel. Végtelenül sok mai példával igazolhatnám ezt, s megmutathatnám, hány béke ment veszendőbe a fejedelem szószegése miatt, hány ígéret maradt teljesítetlen; s az, aki a róka természetéhez tartotta magát, jobban járt. De ezt a természetét jól kell titkolnia, és nagy szenteskedőnek és színlelőnek kell lennie: olyan ostobák az emberek, s

olyannyira csak a mának élnek, hogy aki be akarja csapni őket, mindig megtalálja köztük a maga emberét.

Egyet az új példák közül mégsem akarok elhallgatni. VI. Sándor mást sem tett, mással sem gondolt, mint hogy az embereket rászedje, s mindig talált valakit, akit megcsalhatott. És nem volt ember, aki nála nagyobb erővel, ékesszólással és esküdözéssel állított volna valamit, hogy aztán az ellenkezőjét cselekedje; mégis mindig minden úgy sikerült, ahogyan akarta, mert ismerte a világ dolgait.

A fejedelemnek éppen ezért nem kell a fenti tulajdonságok mindegyikével rendelkeznie, de szükséges, hogy külsőleg úgy mutakozzék, mintha rendelkezne. Sőt, azt merészelem állítani, hogy ha mind meg is volnának benne, és hogyha mindig figyelembe is venné őket, ez ártalmas volna, márpedig látszatuk hasznos lehet; kegyesnek, hűségesnek, emberségesnek, őszintének, vallásosnak kell látszani, és annak lenni; de lélekben mindig elkészülni az ellenkezőjére, hogy ha a szükség úgy kívánja, aszerint tudjon cselekedni. Meg kell értenie, hogy a fejedelem, kiváltképp az új fejedelem, nem tudja mindig azt tenni, amiért az embereket jónak szokták tartani; részben az állam megtartásának szándékától vezetve, gyakorta kénytelen a hit, könyörületesség, emberiség és vallás ellen cselekedni. Aszerint kell tehát cselekednie, ahogy a szél fúj, ahogy a szerencse változásai parancsolják, s amint már mondtam, nemcsak a jót kell szem előtt tartania, hanem a rosszat is meg kell tennie, ha a szükség úgy kívánja.

Vigyáznia kell tehát a fejedelemnek, hogy soha mást ki ne ejtsen a száján, mint olyan dolgokat, melyek magukba foglalják a fenti öt jó tulajdonságot, s amikor mások látják vagy hallják, legyen csupa könyörületesség, csupa hit, csupa őszinteség, csupa vallásosság. És semmi sincs, ami ennél az utolsó tulajdonságánál fontosabb lenne; az emberek pedig inkább hisznek a szemüknek, mint tapasztalásuknak, mert látni mindenki képes, de kevesen tudnak tapasztalatot szerezni. Mindenki azt látja, milyennek mutatod magad, s csak kevesen értik, milyen vagy valójában; s ezek sem merészelnek a többség véleménye ellen szólni, akiket az állam tekintélye pártol. Az emberek cselekedeteiben, de különösen a fejedelmében, akivel szemben nincs helye a jogos számonkérésnek, a végcél kell tekinteni. Győzzön tehát a fejedelem, és tartsa fenn hatalmát, s eszközeit tiszteletré méltónak fogják ítélni, és mindenki csak dicsérni fogja; mert a tömeg csak a látszat és az eredmények után megy; a világon pedig csak tömeg létezik, az egyes embernek csak akkor nyílik tér a cselekvésre, amikor a nagy tömegnek nincs kire támaszkodnia. A mi időnkben is van egy olyan uralkodó⁶³, akit jobb nevén nem nevezni, s aki másról sem beszél, mint békéről és bizalomról, pedig egyiknek is, másiknak is esküdt ellensége; el is vesztette volna hírnevét és országát, ha akár az egyiket, akár a másikat megtartja.

XIX. Hogyan kerülje el a megvetést és gyűlöletet

A fenti sajátságok közül csupán a fontosabbakról beszéltem, így hát a többitől csak elvéve akarok szót ejteni: a fejedelemnek gondja legyen arra, mint előbb emuttettem, hogy mindazt kerülje, amivel gyűlöletet és megvetést támaszthat személye ellen; valahányszor mindazt elkerüli, helyzetéhez méltón cselekszik, s a rágalom nem lehet ártalmára semmiképp. Megmondtam azt is, hogy legelsősorban akkor gyűlölik, ha megrabolja és erővel elveszi alattvalói vagyonát és asszonyait; ettől tartózkodnia kell, és ha az emberek vagyonán és becsületén kár nem esik, elégedetten élnek, s csak kevesek törekvését kell megfékezni, ennek pedig sokféleképpen és könnyen gátat vethet. Megvetés pedig akkor sújthatja, ha állhatatlan, meggondolatlan, gyöngye akaratú, gyáva és határozatlan: mindettől az uralkodó féljen, mint sziklazátányoktól; s ügyeskedjék, hogy cselekedeteiben lelki nagyságot, lelkesedést, erélyt és határozottságot tapasztaljanak. Az egyes polgárt illető ügyekben azon igyekezzék, hogy ítélete visszavonhatatlan legyen, véleményét ne változtassa, és senki ne gondolhasson arra, hogy megcsalja vagy becsapja.

Igen nagyra becsülik azt a fejedelmet, akiről ilyen vélemény alakult ki, s akit tisztelnek, az ellen nehezen szönek összeesküvést, nehezen támadják meg; így hát legyen köztudomású a fejedelem kiválósága és közkedveltsége. Mert a fejedelemnek két dologtól kell félnie: bent az alattvalóktól, kint a hatalmas uralkodóktól. Ezekről jó hadsereggel és jó barátokkal védelmezi magát; s mindig

nyugalom van belül, amíg kívül nincs zavar, ha belül már nem támadt előbb összeesküvés; s ha nincs is kívül nyugalom, amennyiben úgy él és uralkodik, mint mondtam, nem ernyed el, és minden támadást kivéd, ahogyan azt a spártai Nabisról mondtam. Ami pedig az alattvalókat illeti, valahányszor künn minden nyugodt, titkos összeesküvésektől tarthat a fejedelem: ezeket úgy kerülheti el, hogy vigyáz, ne gyűlöljék és ne vessék meg, s népe legyen elégedett vele. Igen fontos, hogy ezt elérje, mint már korábban hosszasan fejtegettem. Ha a köz nem gyűlöli, ez máris hathatós orvoslás az összeesküvés ellen, mert az összeesküvő a nép kegyét kívánja megnyerni az uralkodó elpusztításával; de ha azt hiszi, sérelmet okoz vele, bizony meggondolja, mielőtt ilyen lépésre vállalkozik, hiszen az összeesküvés végtelen sok veszéllyel jár. S tapasztalatból tudjuk, hogy a sok összeesküvésből csak kevésnek lett jó vége. Aki pedig összeesküszik, nem cselekedhet egymaga, mást nem avathat dolgába, mint az elégedetleneket. S ha az elégedetlen előtt felfedte szándékát, tüstént ki is szolgáltatta magát, mert az mindenfajta nyereséget remélhet, ha elárulja: olyannyira, hogy innen a jutalmat biztosra veszi, onnan pedig csak bizonytalanságot és veszedelmet vár; ritka jó barátoknak, vagy az uralkodó halálos ellenségének kell tehát lennie, különben nem marad hű hozzá. Rövidre fogva a dolgokat, az összeesküvő mellett csupán félelem, féltékenység, a büntetés rettegése található, és mindez elrettenti; a fejedelem oldalán áll a birodalom fönsége, a törvény, a barátok és az állam védelme, és mindez oltalmazza; olyannyira, hogy mindehhez hozzátéve a nép jóakarátát, lehetetlen, hogy ellene bárki is összeesküdni merészeljen. Mivel általában az összeesküvőnek félnie kell, mielőtt végrehajtja vakmerő kísérletét, a gaztett elkövetése után is félnie kell, mert a nép ellenséges irányában, s ezért sem remélhet menedéket.

Ezt a dolgot végtelenül sok példával lehetne igazolni; mégis csupán egy példával akarok szolgálni, elődeink emlékéért idézvé. A most élő Messer Annibale nagyapját, Messer Annibale Bentivogliót⁶⁴, Bologna urát az ellene összeesküdött Canneschik meggyilkolták, s más leszármazottja nem maradt, mint a csecsemő Giovanni. A gyilkosság után rögtön fölkelt a nép, és a Canneschiket egy szálíg lemészárolta. Ez pedig a nép szeretetéből fakadt, amely abban az időben a Bentivogliókat támogatta: olyannyira, hogy amikor Annibale halála után senki nem maradt, aki az államot kormányozta volna, s tudtukra jutott, hogy Firenzében van egy Bentivoglio, akit egészen addig egy kovács fiának tartottak, érte jöttek a bolognaiak Firenzébe, s rábízták a város kormányzását. Ő is kormányozta a várost egészen addig, míg Messer Giovanni uralkodásra érett korba nem jutott. Összefoglalva tehát, a fejedelemnek nem nagyon kell összeesküvéstől tartania, ha a nép szereti; de ha gyűlölök és ellenségesek vele szemben, mindentől és mindenkitől félnie kell. És a helyesen berendezett államok és a bölcs fejedelmek minden igyekezetükkel azon voltak, hogy ne csüggessék el a hatalmasokat, kedvére tegyenek a népnek, és elégedettségben tartsák; a fejedelemnek tehát ez legyen egyik legfontosabb tennivalója.

Napjainkban Franciaország rendben és összhangban kormányzott birodalom, igen sok okos törvény biztosít szabad kezet és nyugalmas életet az uralkodónak; ezek közül első a parlament és annak tekintélye. Mert ismerve a hatalmasok törekvéseit és elvetemültségüket, úgy találta, hogy meg kell zaboláznia őket, ezért létrehozta a királyságot; másfelől ismerte a hatalmasok elleni egyetemes gyűlöletet, mely a félelemből ered, és meg kívánta nyugtatni a népet, de nem akarta, hogy ez csak a király gondja legyen, s szabadulni kívánt attól a tehertől, hogy a hatalmasokkal szemben a népet, s a néppel szemben a hatalmasokat pártolja; ezért valamilyen harmadik bíróságot hívott életre, hogy az a király zaklatása nélkül mérjen csapást az urakra, és kedvezzen az alacsony sorsúaknak. Ez a rendelkezés okosabb és óvatosabb nem is lehetett volna, és nem is szolgálhatta volna jobban a király és királyság biztonságát. Innen egy másik észrevétel: a kellemetlen dolgokat mások végezzék a fejedelem helyett, míg ő maga legyen az, aki kegyet gyakorol. Megint azt mondom befejezésül, hogy a fejedelemnek a hatalmasságokkal is gondolnia kell, de nem szabad, hogy a nép meggyűlölje. Sokaknak úgy tűnhetnék, a római császárok élete és halála ezzel az én vélekedésemmel ellentétben van, mert akad közöttük olyan, aki világeletemben kiválóan uralkodott, nagy lelki nemességről tett tanúságot, birodalmát mégis elvesztette, mégpedig éppen az övéi által, kik összeesküdtek ellene. Eme észrevételeket megvizsgálva elsorolom, milyen is volt e néhány császár, s megmutatom, hogy romlásuknak okai nem különböztek attól, amit az imént említettem. Fontolóra veszem mindazt, ami az akkori idők eseményeiről olvasó figyelmét megragadhatja. Szeretném, ha elegendő lenne a

filozófus Marcustól Maximinusig következő császárokról szólanom. Ezek pedig Marcus⁶⁵ és fiacskája, Commodus⁶⁶, Pertinax⁶⁷, Iulianus⁶⁸, Severus⁶⁹ és fiacskája Antoninus Caracalla⁷⁰, Macrinus⁷¹, Heliogabalus⁷², Alexander⁷³ és Maximinus⁷⁴. Először is meg kell jegyezni, hogy míg a fejedelemnek csak az urak törtetésével és a nép követelőzésével kell szembeszállnia, a római császároknak egy harmadik baja is volt: túrniük kellett a katonák kegyetlenségét és mohóságát. Ez olyan súlyos volt, hogy többeknek romlását okozta; lévén nehéz egyszerre kielégíteni a népet és a katonákat, mert a nép a nyugalmat, tehát a szerény fejedelmet szereti, a katonák viszont a harcias fejedelmet, vagyis azt, aki szégyent nem ismer, kegyetlen és martalóc. És azt akarták, hogy e tulajdonságait a néppel szemben gyakorolja, hogy megkétszerezze az ő jövedelmüket, s szabadjára eressze nemtelen ösztöneiket és kegyetlenkedésüket. Ezek okozták, hogy a természetüknél fogva vagy ügyességük folytán nagy tekintéllyel nem rendelkező császárok sem egyiket, sem másikat nem tudták megzabolázni, s mindig elbuktak. Legtöbbjük, főként azok, akik frissen kerültek hatalomra, e kétféle magatartás buktatóit nem ismervén, a katonák kegyét keresték, s gyalázták a népet.

Szükségképpen így alakultak tehát a dolgok, mert ha már valakinek gyűlölnie kell a fejedelmet, elsősorban arra kell törekednie, hogy az egész közösség gyűlölete elől menekedjék, s ha ezt el nem érheti, igyekezzék a hatalmasabb közösségek gyűlöletét kerülni; ezért a felkapaszkodott császárok, akiknek különleges szolgálatokra volt szükségük, inkább a katonához húztak, mint a lakossághoz, s ez aszerint vált vagy nem vált hasznukra, hogy tekintélyüket mennyire tudták fenntartani. Az előbb említett okokból származott, hogy Marcus, Pertinax és Alexander, akik az egyszerű életet kedvelték, emberségesek, jóakarúak voltak, az igazság barátai, a kegyetlenség ellenségei, az egy Marcus kivételével szomorú véget értek. Csak Marcus élt és halt meg tiszteletben, mert a birodalmat *iure hereditario*⁷⁵ kapta, s nem a népeknek vagy katonáinak kellett köszönnie, ráadásul sok erény kísérette útját, ezért tisztelték, s mivel életében mind az egyik, mind a másik közösséget szoros fegyelem alatt tartotta, sem nem gyűlölték, sem meg nem vetették. Pertinaxot ellenben a katonaság akarata ellenére tették meg császárnak, azok pedig Commodus alatt szabados életre szoktak, s a tisztas életet, amelyre Pertinax szorítani akarta őket, el nem viselhették; ez gyűlöletet szított ellene, a gyűlölethez megvetés járult, mert öreg volt, s ez már államvezetése kezdetén pusztulását okozta.

Itt jegyzendő meg, hogy a jó szándék éppúgy gyűlöletet szíthat, mint a rossz; ezért említettem fentebb, hogy a fejedelem országának megtartása érdekében gyakorta arra kényszerül, hogy rossz legyen, mert ha az a közösség – a nép, vagy az urak, bármelyik legyen is –, amelyikre szükség van, hogy hatalmad fenntarthatd, romlott, annak a jellemét kell követned, hogy eleget tehess neki. Márpedig ilyenformán a jámbor cselekedetek ellenségeid lesznek.

Hanem beszéljünk Alexanderről. Ő olyan jóságos volt, hogy a többi jeles tett közt, amelyet neki tulajdonítottak, azt is emlegették, hogy tizennégy év alatt, míg császár volt, senkit ítélet nélkül meg nem öletett: mégis megvetés lett az osztályrésze, mert gyöngének tartották, s olyan embernek, aki hagyja, hogy az anyja kormányozza; s a hadsereg fellázadt ellene, és meggyilkolták.

Commodus, Severus, Antoninus Caracalla és Maximinus tulajdonságait elemezvén éppen ellenkezőleg, kegyetlennek és erőszakosnak találjuk őket. Hogy katonáik vágyának eleget tegyenek, a jogtiprás egyetlen fajtájáról sem feledkeztek meg, amit csak elkövethettek a nép ellen; s Severus kivételével mindnyájuknak csúf vége lett. Mert Severusban annyi volt a virtus, hogy katonái szeretetét megtarthatta, s bár elnyomta a népet, mégis mindvégig boldogan uralkodott; a virtus tette katonái és népe szemében csodálatra méltóvá, olyannyira, hogy ezek megdöbbenek és ámuldoztak, amazok pedig alázatosak és elégedettek voltak. S mivel cselekedetei különlegesek voltak, s új uralkodó is volt, röviden bizonyítani fogom, milyen okosan követte a rókát és oroszlánt, mert szerintem ezek természetéhez kell a fejedelemnek hasonulnia. Severus felismerte Iulianus császár gyávaságát, és megmagyarázta seregének, melynek vezére volt Szlavóniában, hogy jól teszik, ha Rómába menve megbosszulják Pertinax halálát, akit a pretoriánusok meggyilkoltak. Ezzel az ürüggyel, s gondosan titkolva, hogy a birodalomra pályázik, a hadsereget Róma ellen indította, és előbb ért oda, mintsem Itáliában tudomást szereztek volna szándékáról. A szenátus, mihelyt Rómába ért, félelmében megválasztotta császárnak, s megölette Iulianust. Két akadály állt még e kezdet után Severus útjába, aki az egész birodalmat hatalmába akarta keríteni: az egyik Ázsiában

Niger⁷⁶, az ázsiai hadak feje, aki császárnak kiáltotta ki magát; a másik pedig Nyugaton Albinus⁷⁷, ő is a császárságra áhítozott. S mert veszélyesnek ítélte, hogy nyílt ellensége legyen mindkettőnek, eltökélte, hogy Nigert megtámadja, Albinost pedig rászedi. Írt tehát neki, hogy a szenátus által császárnak megválasztatván, szeretné megosztani vele ezt a méltóságot; a császári címet el is küldi neki, és a szenátus engedelmével maga mellé társul állítja. Ezeket a dolgokat pedig Albinus mind elhitte. De alighogy Severus legyőzte és megölte Nigert, s a zavargást Keleten lecsendesítette, Rómába visszatérve a szenátus előtt vád alá fogta Albinust, mondván, hogy az jótéteményekért rosszal fizetve, orvul meg akarta gyilkolni őt, s háládatlanságáért lakolnia kell. Ezt követően Frankföldön felkereste, s életétől és birodalmától megfosztotta.

Aki tehát apróságokra is kiterjeszkedve megvizsgálja az ő cselekedeteit, megtalálja bennük a vérszomjas oroszlánt és a furfangos rókát; láthatja, hogy mindenki fél tőle és tiszteli, seregei pedig kedvelik; és nem fog csodálkozni, hogy az az új uralkodó ilyen nagy hatalmat szerzett, hiszen hírneve mindig megmentette a gyűlölködéstől, mellyel különben népei martalóc volta miatt illethették volna.

Hanem fiacskája, Antonius is olyan ember volt, aki ragyogó tetteket vitt véghez, és ezekkel kivívta a nép csodálatát és a katonák szeretetét; mivel hadiélethez szokott ember volt, és nem ismerte a fáradságot, s megvetette a finom étkeket és minden elpuhultságot, egész hadserege bálványozta. Mégis, mivel olyan hallatlanul kegyetlen és vérszomjas volt, hogy Róma lakosságának nagy részét, Alexandriában pedig mindenkit kiirtott, az egész világ előtt gyűlöletessé vált. Környezete is félni kezdett tőle, olyannyira, hogy egy centurio megölte a sereg szemé láttára. Megjegyzendő, hogy az ilyen véget, amely egy elszánt ember elhatározásából szokott születni, a fejedelmek el nem kerülhetik, mert bárki megtámadhatja őket, aki maga a haláltól nem fél. A fejedelemnek mégsem kell ettől rettegnie, az ilyesmi csak ritkán fordul elő. Csak attól kell óvakodnia, nehogy olyasvalakit sértsen meg halálosan, aki hasznára van, s aki közvetlen közelében szolgálja a birodalmat, mint Antoninus tette, mikor annak a centuriónak fivérét gyalázatos módon megölette, s őt magát is állandóan fenyegette, s mégis megtartotta: ez vakmerő cselekedet volt, és romlását okozhatta, mint ahogy így is történt.

De beszéljünk Commodusról, aki könnyen megtarthatta volna birodalmát, hiszen *iure hereditario* kapta, lévén Marcus fivére, s ez, ha apja nyomdokaiba lép, elegendő is lett volna, mert a nép is, a hadsereg is elégedett volt vele. Ő azonban kegyetlen lelkű, állatias volt, és hogy a néppel erőszakoskodhassék, a hadsereg kegyét kereste, és eltúrta a szabados tetteket: másfelől, rangjához méltatlanul, gyakorta nyilvánosan összemérte erejét a gladiátorokkal, s más alantas, császári felségéhez nem illő dolgokat művelt, amiért katonái is megvetették. S mert egyfelől gyűlölték, másfelől megvetették, összeesküdtek ellene és megölték.

Még Maximinus tulajdonságait kell elsorolnunk. Harcias természetű ember volt, s mert Alexander gyöngeségét a hadsereg megalévelte – ezt előbb tárgyaltam –, annak halála után császárnak kiáltották ki. Nem sok ideig uralkodott, mert két dolog miatt gyűlölték és megvetették: egyrészt alacsony származású volt, korábban a barmokat őrizte Thráciában – ez köztudomású lévén, mindenki lenézte miatta –, másrészt, uralkodása kezdetén elmulasztotta, hogy Rómába menjen és birtokába vegye a császári székhelyet, és kegyetlenség hírébe keveredett, és prefektusai útján Rómában és a birodalom többi részén sok kegyetlenséget művelt. Származásának alacsony volta utálatot ébresztett iránta mindenütt a kerek világon; a vérszomja keltette utálatból és félelemből fellázadt ellene először Afrika, majd a szenátus és Róma egész népe; és egész Itália összefogott ellene. Saját hadserege is a lázadókhöz csatlakozott Aquileiánál táboroztak, a város vívása sok bajjal járt, kegyetlenkedéseit pedig már megalévelték, s meggyilkolták, látván, hogy mindenki ellene fordult.

Nem akarok azon elmélkedni, miért pusztult el hamarosan Heliogabalus, Macrinus és Iulianus, akiket végtelen megvetés kísért, hanem igyekszem az elmélkedés végére jutni. Állítom, hogy napjainkban a fejedelmek könnyebben kivívhatják kormányzásukkal katonáik elismerését, mert bár bizonyos fokig tekintettel kell lenniük rá – az ellenkezés hamar megszűnik, hiszen hadseregük nem nőtt össze egy testté a tartományok kormányzásával és igazgatási rendjével, mint a Római Birodalomban. Akkortájt inkább a katonaság kegyét volt tanácsos keresni, annak hatalma nagyobb

lévén, mint a népnek, napjainkban éppen ellenkezőleg, a török és az egyiptomi szultán kivételével minden fejedelemnek inkább a nép kegyét kell lesnie, mert a nép többet tehet, mint a hadsereg. Kivételnek tartom a törököt, mert az mindig tizenkétezer gyalogost és tizenötezer lovast tart maga körül, s azoktól függ birodalmának ereje és biztonsága; ezért szükséges, hogy az uralkodó minden egyéb vonzalmat mellőzve barátságukat megőrizze. Hasonló az egyiptomi szultán helyzete, mivel királysága teljes egészében katonák kezén van, szükséges tehát, hogy ő is, tekintet nélkül a népre, barátainak tartsa meg őket. Megjegyzendő, hogy az Egyiptomi Szultánság minden más birodalomtól eltér, s a keresztény egyházhoz hasonlít, amelyet sem öröklött, sem újkeletű birodalomnak nem nevezhetünk; mert nem a régi uralkodó leszármazottai öröklötték és vették át az uralkodást, hanem az, akit a hatalommal rendelkezők erre a rangra emeltek. Ez az eljárás bevett dolog lévén, nem tekinthető újkeletű országlásnak, s nem kell olyan nehézségekkel küzdenie, mint az újkeletű államnak; s bár a fejedelem új, az ország törvényei régiek, s úgy fogadják őt, mintha öröklött uruk lenne.

Hanem tárgyunkra térve: állítom, hogy bárki fontolóra véve az előző fejtegetést, beláthatja, hogy az imént említett császárok romlását a gyűlölet és megvetés okozta, s megérti, hogy egy részük egyféle módon járt el, más részük éppen ellenkezőleg, s mindezen esetekben ki szerencsés véget ért, ki pedig vesztébe rohant. Mert Pertinax és Alexander, mint újkeletű uralkodók, hiába utánozták Marcust, aki *iure hereditario* jutott birodalmához, eljárásuk haszontalan és ártalmas volt. Ugyanígy Caracalla, Commodus és Maximinus vesztükre követték Severust, mert virtusban nem voltak oly kiválóak, hogy nyomába léphettek volna. Egy újkeletű fejedelem újonnan szerzett birtokán nem követheti tehát Marcus cselekedeteit, s nem szükséges Severust utánoznia; hanem Severustól ellessi annak a módját, ami birodalmának kialakításához szükséges, Marcustól pedig azt, ami a már biztos, megszilárdult uralom fenntartásához hasznos és dicsőséges.

XX. Hasznosak-e az erődítmények és hasonló dolgok, melyeket a fejedelmek manapság építenek

Bizonyos fejedelmek, hogy birodalmukat biztonságban megtarthassák, lefegyverezték alattvalóikat; mások a leigázott birodalmakat felosztották; megint mások haragot szítottak saját maguk ellen; mások meg akarták nyerni a maguk számára uralmuk kezdetén azokat, akik gyanúra adtak okot; egyesek erődítményeket emeltek, mások lerombolták és tönkretették azokat. S noha mindezekről a dolgokról tévedhetetlen ítéletet nem lehet alkotni, hacsak azokat az államokat körülményesen meg nem vizsgáljuk, melyekben valami hasonló dolgot végrehajtottak, ám mégis beszélni fogok róluk olyan terjedelmesen, ahogyan ezt a tárgy maga megkívánja.

Az az eset még nem fordult elő, hogy egy új fejedelem lefegyverezte volna alattvalóit, sőt inkább felszerelte, ha fegyvertelenül találta őket; és ha felfegyverzed őket, ezek a fegyverek téged fognak szolgálni, és barátaid lesznek mindazok, akikre gyanakodtál, s akik hűségesek voltak, hűségesek is maradnak, s valamennyien a te ügyedért fognak harcolni. Mivel minden alattvalódat amúgy sem fegyverezheted fel, elég a fegyvereseid kedvét keresned, a többiek felől biztos lehetsz, mert kivételes bánásmóddal a fegyvereseket elkötelezed magadnak; a többiek pedig beleegyeznek, mert szükségesnek ítélik, hogy aki több veszélyt áll ki, többet érdemeljen. Hanem ha lefegyverzed őket, ellenükre teszel, és kimutatod bizalmatlanságodat, akár gyávaságuk, akár megbízhatatlanságuk miatt teszed is; s mind az egyik, mind a másik vélekedésből csak gyűlölet származik ellened. S mivel nem maradhatsz fegyvertelenül, szükségképp zsoldos hadsereghez fogsz folyamodni, ez pedig olyan, amilyennek fentebb elmondottam; de még ha megfelelő is, soha akkora nem lehet, hogy hatalmas ellenségeidről, gyanakvó alattvalóidról is megvédjen. Ezért az új fejedelem újonnan szerzett birodalmában mindig hadsereget szervezett. Hasonló példákban bővelkedik a történelem. Hanem amikor a fejedelem úgy szerez új országot, hogy azt tagállamként régebbi birtokaihoz csatolja, akkor ezt az államot le kell fegyvereznie, azok kivételével, akik az új ország megszerzésekor oldalán harcoltak; de idővel és alkalomadtán ezeket is gyöngíteni kell és erejüktől

megfosztani, s úgy intézni a dolgokat, hogy birodalmad minden fegyvere saját katonáidé legyen, akik már régebbi birtokaidon is melletted álltak.

Eleink közül azok, akiket bölcsnek ítéltünk, gyakran mondogatták, hogy Pistoiaát a pártjai, Pisát pedig az erődítményei révén lehetett kézre keríteni; ezért a körülöttük lévő területeken viszályt szítottak, hogy könnyebben megtarthassák őket. Ezt abban az időben, amikor Itáliában valamelyes egyensúly uralkodott, helyénvalónak mondhatták; de nem hiszem, hogy manapság ilyesmit lehetne tanácsolni, mert a megosztottság senkinek nem tesz jót; épp ellenkezőleg, mihelyt ellenség közelít, a pártoskodó városok tüstént elesnek, mert gyengébb felük az ellenséghez csatlakozik, a másik rész pedig nem tudja tartani magát.

A velenceiek is, úgy hiszem, a fenti gondolatoktól indítva támogatták, az alájuk vetett vidékeken, a guelf és ghibellin pártot⁷⁸, s habár soha nem engedték, hogy véres összeütközésekre sor kerüljön, az ellentétet mégis szították közöttük, nehogy a megkaparintott városok, melyeket egymásnak ugrasztottak, egységesen tudjanak ellenük szegülni. Később azonban ez nem vált a javukra, mert mihelyt Vailánál vereséget szenvedtek, a városok egy része fellázadt, és megfosztotta őket birtokaiktól. Az ilyen eljárás a fejedelem gyöngeségét sejteti, hiszen a virágzó országokban sohasem engednek meg ilyen pártütéseket, s különben is csak békeidőben lehet jó kimenetele, amikor könnyebb az alattvalókat orruknál fogva vezetgetni, mert mihelyt kitör a háború, ez a módszer megmutatja csalóka voltát.

A fejedelmek nagysága kétségkívül akkor mutatkozik meg igazán, ha az elébük tornyosuló nehézségeket és az ellenállást leküzdik, ezért a szerencse különösen kedvez az új fejedelemnek, ha ellenséget állít elébe, hiszen az ilyenek nagyobb szüksége van a tekintélyre, mint az öröklött uralommal rendelkezőnek, és az ellenség, ellene cselekedvén, okot ad rá, hogy a fejedelem legyőzze, s így éppen azon a létrán jut följebb, amit ellenségei támasztottak elébe. Emiatt sokan úgy ítélik, hogy a bölcs fejedelemnek, ha erre alkalma nyílik, ravaszul valamilyen ellenséget kell szereznie, úgy, hogy azzal végezvén, nagysága növekedjék.

Egyes fejedelmek, különösen az újak, megbízhatóbbaknak és hasznosabbaknak tartották azokat az embereket, akikre uralkodásuk kezdetén gyanakodtak, mint azokat, akikben eleinte megbíztak. Pandolfo Petrucci⁷⁹, Siena fejedelme inkább azokra építette uralmát, akikre gyanakodott, mint a többiekre. Nem lehet azonban minderről általánosságban beszélni, mert a dolog esetenként változik. Csak annyit mondok, hogy mindazokat, akik az uralkodás kezdetén ellenszegültek, egyébként pedig támaszra lett volna szükségük, könnyűszerrel és mindig meghódíthatja magának a fejedelem; ezeknek ugyanis nagyobb hűséggel kell szolgálniuk, mert tudják, hogy tetteikkel kell elfelejtetniük a róluk kialakult rossz véleményt. Így a fejedelem jobban fel tudja használni őket, mint azokat, akik mindig biztonságban szolgálták, s ezért dolgait elhanyagolják.

És mivel a tárgy megköveteli, nem akarom említetlen hagyni, hogy azok a fejedelmek, akik belső segítséggel jutottak egy állam birtokába, gondolják meg, hogy milyen erők indították támogatóikat támogatásukra, s ha nem az irántuk való természetes szeretet, hanem a korábbi állammal való elégedetlenség sarkallta őket, igen nehéz megőrizni a barátságukat, mert szinte lehetetlen reménység őket valóra váltani. S ha példával, melyekkel mind régi, mind új események szolgálnak, mindezt eléggé megvilágítom, látni lehet majd, hogy sokkal könnyebb azoknak a támogatására szert tenni, akik a korábbi állammal elégedettek voltak, tehát az új fejedelem ellenségei, mint azokéra, akik állapotukkal elégedetlenek voltak, az ő oldalára álltak, s hódításához segédkezet nyújtottak.

Országuk biztonsága érdekében a fejedelmek erődítményeket szoktak emeltetni, hogy megbolázzák és féken tartsák azokat, akik ellenük terveket kovácsolnak, s hogy biztos menedékük legyen valamely hirtelen támadással szemben. Én dicséretesnek vélem ezt az eljárást, mert *ab antiquo*⁸⁰ használatos. Napjainkban Messer Niccolò Vitelli⁸¹ Città di Castellóban mégis lerontatott két erősséget, hogy azt az államot megtartsa. Guido Ubaldó⁸², Urbino hercege, visszatérve birtokába, melyből Cesare Borgia kergette ki, földig romboltatta a tartomány valamennyi erődítményét, és úgy gondolta, nélkülük nehezebben fogja majd államát elveszteni. A Bentivogliók, Bolognába való visszatértükkor ugyanezt tették. Az erődítmények tehát a pillanattól függően hasznosak, vagy haszontalanok, s ha egyfelől hasznodra vannak is, másfelől károsak. És

mindezt így lehet taglalni: az a fejedelem, aki inkább fél a néptől, mint a külső ellenségtől, erősítsen, hanem aki jobban fél az idegentől, mint a néptől, hagyjon fel vele. A Sforza-háznak több háborút okozott a milánói vár, melyet Francesco Sforza építtetett, mint bármilyen zűrzavar abban az államban. A leghasznosabb erődítmény tehát, ha a nép szeret: mert akárhogy körülbástyázod is magad, ha a nép gyűlöl, nincs menedéked, mert ha fegyvert ragadott, mindig akad idegen, aki a nép segítségére siessen.

Azt láthattuk, hogy a mi időnkben egyik fejedelemnek sem váltak ezek hasznára, hacsak nem Forlí grófnőjének⁸³, amikor hitvese, Girolamo gróf meghalt; az erődítmény segítségével menekült meg a népharag elől, kivárta a Milánóból érkező segítséget, és visszafoglalta birtokát. Amikor olyan idők jártak, hogy idegen nem siethetett a nép segítségére; később azonban neki sem sokat használhattak az erődítmények, hiszen amikor Cesare Borgia megtámadta, az ellenséges érzelmű nép egyesült az idegenekkel. Ezért akkor is és korábban is többet ért volna számára az, ha a nép nem gyűlöl, mint maguk az erődítmények.

Mérlegelvé tehát ezeket a dolgokat, egyaránt dicsérem azokat is, akik erősítenek, és azokat is, akik nem; de minden esetben megrovom azt, aki az erősségekben bízva kevésbe veszi népei gyűlöletét.

XXI. Miképp cselekedjék az uralkodó, hogy becsüljék

Semmi másért nem becsülik úgy az uralkodót, mint ha nagy vállalkozásokba kezd és nagyszerű példát mutat. Korunkban kiváló példa erre Aragóniai Ferdinánd, Spanyolország mostani királya. Szinte új fejedelemnek nevezhető, mert gyenge kezű királyból hírből és dicsőségben a kereszténység első uralkodója lett; s ha cselekedeteit szemügyre vesszük, mind kiválónak találjuk, sőt akad, amit rendkívülinek. Uralkodása Granada meghódításával vette kezdetét⁸⁴; s ezzel a tettevel megalapozta hatalmát. Mindenekelőtt kényelmesen foghatott hozzá, és nem kellett félnie, hogy közben megzavarják; aztán meg dolgot adott a kasztíliai uraknak, s míg ők a háborúval törődtek, eszükbe sem jutott újítani; ilyen módon hatalomra tett szert fölöttük, és kivárta megbecsülésüket, szándékát pedig észre sem vették. Az Egyház és a nép pénzén hadsereget tarthatott, s a hosszan tartó háborúval alapot adott saját hadsereg létesítésére, s ez azután dicsőségére vált. Tovább menve, hogy nagyobb vállalkozásba foghasson, mindig a vallást használta ürügyül: kegyes kegyetlenséggel megszabadította királyságát a marranusoktól⁸⁵; ennél csodálatra méltóbb és ritkább példát nehéz találni. Ugyanezzel az ürüggyel megtámadta Afrikát; Itália ellen hadat indított; végül megrohanta Franciaországot, így állandóan nagy tetteket rendelt el és hajtott végre, s ezek az események mindig foglalkoztatták alattvalóit, s mindig csodálattal és reménykedéssel töltötték el lelküket. Cselekedetei egymásba fonódtak, oly módon, hogy egyik és másik közt nem adott időt az övének, hogy ellene szegüljenek.

Igen hasznos még, ha a fejedelem a belső kormányzásban is jó példát mutat, mint ezt a milánói Messer Bernabóról⁸⁶ mondják; lehetőleg vigyen véghez különleges dolgokat a polgári életben, jó avagy rossz értelemben, úgy, hogy jutalmazzon vagy büntessen, és minderről sok szó essék. És a fejedelem mindenkifölött azt hitesse el minden cselekedetével, hogy nagy és kiváló személyiség.

Becsülik még az uralkodót, ha igazi barát vagy igazi ellenség, vagyis, ha minden elővigyázat nélkül száll síkra valaki mellett vagy valaki ellen. Az olyan cselekedet mindig hasznosabb, mint semlegesnek maradni, mert amikor két hatalmas szomszédod egymás ellen támad, vagy olyanok, hogy bármelyikük győzzön is, a győztestől félned kell, vagy nem olyanok: mindkét esetben hasznosabb, ha felfeded magad, és becsülettel vállalod a harcot. Mert az első esetben, ha magadat fel nem feded, mindig a győztes kezében leszel, öröme és megelégedésére annak, aki veszített. Semmi érved vagy eszközöd sem lesz, ami megvédjen és melletted szóljon; mert a győztes nem kíván kétes barátokat, akik a nehéz időkben nem álltak mellé; a vesztes pedig nem fogad be soha, hiszen nem akartad fegyvert ragadva pártját fogni.

Antiochus betört Görögországba, mert az aetolok behívták, hogy kikergesse a rómaiakat. Követeket küldött tehát Antiochus az achájokhoz, lévén azok a rómaiak barátai, hogy közbe ne lépjenek; a

rómaiak viszont arra buzdították őket, hogy az ő oldalukon maradjanak. Mikor döntésre került sor, e dolgokban az achájok nagygyűlésén Antiochus küldötte arra buzdította őket, hogy semlegesek maradjanak. Erre a római követ így felelt: *Quod autem isti dicunt non interponendi vos bello, nihil magis alienum rebus vestris est; sine gratia, sine dignitate, praemium victoris eritis.*⁸⁷

S mindig úgy történik, hogy aki ellenséged, arra kér, maradj semleges, aki pedig barátod, arra, hogy szállj síkra mellette fegyveresen. A határozatlan uralkodók pedig, hogy az ilyen és hasonló veszélyektől megmenekedjenek, többnyire a semlegesség útját s ezzel többnyire vesztüket választják. Ha a fejedelem bátran kiáll az egyik fél mellett, s az, akit támogattál, győz, továbbra is hatalmon marad, s te kitartasz oldalán, akkor elkötelezted magadnak és kedvelni fog; és az emberek soha nem olyan becsstelenek, hogy ezek után példátlan háládatlansággal eltiporjanak. Végtére is a győzelem soha nem olyan biztos, hogy a győztes valamire tekintettel ne legyen, kiváltképp az igazságosságra. És ha az, akihez csatlakoztál, veszít, akkor is jó szándékkal marad irántad; ha elűznek, befogad, amíg tud, segítségedre van, s te így olyan szerencsét ragadsz üstökön, amely még kedvezhet. A másik esetben, amikor a küzdő felek rád nézve veszélytelenek, annál bölcsőbb dolog a csatlakozás, mert valamelyikük vesztét okozod éppen annak a másiknak segítségével, akinek meg kellene őt mentenie, ha elég okos volna; ha győz, hatalmadba kerül, és lehetetlen, hogy segítségeddel ne győzzön.

Itt nem hagyhatom megjegyzés nélkül, hogy a fejedelemnek vigyáznia kell, nehogy más, nála erősebb hatalommal szövetkezzen, hacsak szükségből nem, ahogyan előbb mondtuk; mert ha győz, hatalmába kerülsz, s a fejedelemnek óvakodnia kell attól, hogy mások kénye-kedvétől függjön. A velenceiek Francia segítséggel támadták meg Milánó hercegét, pedig tartózkodhattak volna ettől a segítségtől, mely végül is romlásukat okozta. De ha lehetetlen ezt elkerülni – ahogya firenzeiekkel is megesett, mikor a pápa és Spanyolország együttesen támadtak Lombardia ellen –, akkor a fejedelemnek a fenti okok miatt csatlakoznia kell. Egyetlen állam se higgye valaha is, hogy vállalkozása biztos, sőt ellenkezőleg, tekintse mindegyiket bizonytalannak; mert olyanok a világ dolgai, hogy amikor valami kedvezőtlen esemény elől menekülsz, más hasonlóba botlasz; a bölcsesség abban rejlik, hogy a kellemetlenségek közül a kevésbé bántót vegyük kedvezőnek. A fejedelem még az erények barátjának is kell hogy mutatkozzék, ki kell tüntetnie mindazokat, akik valamiben kiválóak. Polgárait arra kell buzdítani, hogy mindennapi munkájukat ne hanyagolják el, a kereskedést, a földművelést és minden más foglalatosságot; s hogy tulajdona csinosításától senki el ne tekintsen attól való ijedelmében, hogy elveszítheti, s az adóktól való félelmében ne kezdjen kalmárkodni; ellenkezőleg, jutalomról kell gondoskodnia azok számára, akik ilyesfajta dolgokkal foglalkoznak, s mindazok számára, akik bármely módon városát vagy országát gyarapítják. Ezen túlmenően az év megfelelő szakában ünnepekkel és látványosságokkal gyönyörködtesse a népet. És mert minden város céhekre vagy osztályokra tagozódik, számolnia kell ezekkel a közösségekkel, üljön velük tehát néha össze, néha adjon példát emberiségről és bőkezúségről, fenségéről s méltóságáról el nem feledkezve, mert ennek egyetlen cselekedetéből sem szabad hiányoznia.

XXII. A tanácsadókról, akiket a fejedelem maga mellett tart

A fejedelemnek ügyelnie kell, hogy megfelelő minisztereket állítson maga mellé: ezek vagy jók, vagy rosszak, az uralkodó bölcsessége szerint. A fejedelem eszes voltát elsősorban az dicséri, kik vannak körülötte; és ha ezek alkalmasak és hűségesek, mindig bölcsnek tarthatjuk a fejedelmet, hiszen ki tudta ismerni őket és meg tudta tartani hűségüket. Am ha nem ilyenek, mindig rossz véleménnyel lehetünk felőle, mivel az első hibát éppen ebben a választásban ejti.

Ki ne ismerte volna Messer Antonio da Venafrot⁸⁸, Pandolfo Petruccinak, Siena fejedelmének miniszterét? Aki ismerte, nagyra tartotta Pandolfót, amiért olyan minisztere volt. Mert háromféle az emberi felfogás: az egyik magától képes felismerni a dolgokat, a másik azt fogja fel, amit a többiek felismertek, a harmadik se maga, se mások által nem képes felismerni; az első igen kiváló képesség, a másik fajta is megjárja, hanem a harmadik haszontalan; szükségképpen tehát, ha Pandolfo nem tartozott az első csoportba, a másodikba kellett tartoznia, mert valahányszor valaki mérlegelni tudja,

hogy a másik mi jót és mi rosszat tett, még ha magától nem is találta volna ki teendőit, tanácsadójának jó és rossz intézkedéseit fel tudja ismerni, s amazokat magasztalja, emezeket megrója; így a miniszter nem remélheti, hogy meg tudja őt csalni, és nyugton marad. Pedig csalhatatlan módja van annak, hogy az uralkodó kiismerje miniszterét. Amikor úgy veszed észre, hogy inkább magával, mintsem veled törődik, s inkább csak saját érdekéi nézi minden cselekedetében, abból jó tanácsadó sohasem válik: mert az, aki egy országot tart a kezében, soha magával ne gondoljon, mindig csak a fejedelemmel; soha ne foglalkozzék mással, csak annak a javát szolgálja. Másfelől a fejedelem is gondoskodik arról, hogy a miniszter barátságát biztosítsa: jutalmazza, tegye gazdaggá és elkötelezetté; adjon neki kitüntetésekkel és megbízásokat, hogy láthassa, nem élhet nélküle; legyen elég tisztessége, hogy több tisztességre ne áhítozzék; legyen elég gazdagsága, hogy több gazdagságra ne áhítozzék; és legyen elég megbízatása, hogy féljen a változásoktól. Ha az uralkodó ilyen a tanácsadókhoz s azok öhozzá, megbízhatnak egymásban; s ha másképp van, az valamelyikük számára bizonyos kárhozatos.

XXIII. Hogyan kell elkerülni a hízélgóket

Nem akarok ilyen fontos fejezetet említetlen hagyni, sem egy olyan hibát, melytől az uralkodók nehezen menekednek, hacsak nem nagyon óvatosak, vagy nem választanak jól. S ezek a hízélgók, akikkel az udvarok tele vannak; mert az emberek annyira eltelnek saját dolgaikkal, hogy csak áttatják velük magukat, és csak nehezen tudnak menekülni ez elől a pestis elől, ha pedig védekeznek ellene, azzal a veszéllyel jár, hogy megvetik őket. Mert a hízélgést elkerülni másként lehetetlen, csak ha megérted az embereket, és nem bántódsz meg, ha az igazat mondják; ha viszont bárki szemedbe mondhatja az igazságot, akkor a tisztelet hibázik. Ezért az óvatos fejedelemnek egy harmadik módot kell találnia: hívjon udvarába bölcs személyeket. Egyedül ezeknek szabadjon az igazságról nyilatkozni, és csak azokról a dolgokról, melyektől maga kérdezősködött, másról nem; és mindenről egyformán kérdezősködni kell, s meg kell hallgatnia vélekedésüket, dönteni azonban maga döntsön; e tanácsokat és a tanácsadókat úgy kezelje, hogy mindenki beláthassa, minél szabadabban beszél, annál inkább várhat meghallgatásra: őrajtuk kívül mást meg ne hallgasson, járjon el az ügyben elhatározása szerint, és elhatározásában legyen állhatatos. Aki másként cselekszik, a hízélgók hálójába kerül, vagy pedig gyakran változtatja véleményét: ebből eredően kevésre becsülik.

Ide vonatkozóan a jelenből hozok egy példát. Lukács pap⁸⁹ a most uralkodó császárnak, Miksának⁹⁰ embere, őfelségéről szólva azt mondta, hogy soha senkivel nem tanácskozott, de saját akarata szerint sem cselekedett: ez pedig abból származott, hogy a fenti dolgok ellenkezőjét cselekedte. A császár zárkózott ember, terveit senkivel sem közli, mások elgondolásaira nem kíváncsi; hanem amikor a tervek valóságra válnak, és környezete ellenezni kezdi, kényelemszeretetből abbahagyja őket. Innen származik, hogy amit egyik nap cselekszik, a másik nap összezavarja; és hogy lehetetlen megérteni, mit akar, mit szeretne csinálni, és elhatározásaira hagyatkozni.

A fejedelemnek tehát mindig tanácsot kell kérnie, de akkor, amikor ő akarja, és nem amikor mások akarják; sőt, el kell vennie a kedvét annak, aki tanáccsal akar szolgálni valamiben, amikor nem kérdezte a véleményét; mégis gyakorta kérdezősködnek, s a kért dolgokban türelmesen keresse az igazat; és megértve, ha valaki félelmében hallgat, legyen faggatózó. És sokan, akik úgy vélekednek, hogy valamely fejedelem azért áll bölcs ember hírében, mert jó tanácsadók vannak körülötte, s nem természettől fogva ilyen, minden bizonyos ámitják magukat. Mert ez általános szabály, s nincs alóla kivétel: az olyan fejedelemnek, aki természettől fogva nem bölcs, hiába adnak jó tanácsot, hacsak véletlenül nem bízza magát olyasvalakire, aki mindenkor vezetni tudja, mint felette bölcs ember. Ilyen esetben jó hatás alá kerülhet, de ez nem tart sokáig, mert ez a tanács hamarosan megfosztaná államától; ha a fejedelem nem elég eszes, hiába van sok tanácsadó mellette, soha egybehangzó tanácsokra nem számíthat, s azokat magától összefogni nem tudja. Tanácsosai csak a saját érdekükkel törődnek; ezen ő változtatni nem tud, el sem igazodik rajtuk. És ennek így kell történnie, mert az emberek mindig rosszak, ha a szükség nem kényszeríti őket az ellenkezőjére.

Azzal rekesztem be tehát, hogy akárhonnán jöjjenek is, a jó tanácsoknak kell a fejedelem bölcsességéből fakadniuk, és nem a fejedelem bölcsességének a jó tanácsokból.

XXIV. Miért veszítették el Itália uralkodói államaikat

Ha megtartja a fent mondott dolgokat, egyszerre biztonságosabbá és szilárdabbá válik az új fejedelem helyzete államában, mint ha régtől fogva uralkodott volna. Mert az új fejedelem cselekedeteit sokkal nagyobb figyelem kíséri, mint az örökös fejedelmét; s ha cselekedeteiben virtus mutatkozik, ez jobban magához köti alattvalóit, mint a származás. S az emberek inkább a jelenben élnek, mint a múltban; és ha jól érzik magukat a jelenben, azt élvezik, s mást nem keresnek; és a fejedelmet védelmükbe veszik, ha más dolgokban megállja a helyét. S így kettős a győzelem, hogy új államot indított útjára, s hogy jó törvényekkel, jó fegyverekkel, jó barátokkal és jó példa mutatásával erősítette; mint ahogy kétszer akkora szégyen, ha valaki fejedelemségre születik, és kevés bölcsessége miatt elveszíti.

Figyelembe véve azokat az urakat, akik napjainkban elveszítették birtokukat Itáliában, mint a nápolyi király, Milánó hercege és sokan mások, közös hibájuk volt elsősorban a hadviselés terén való járatlanság, a fent elmondott dolgokból következően; egyeseket gyűlölt a nép, de ha a nép velük tartott volna is, nem tudták bizonyossá tenni az urak pártfogolását: mert e fogyatkozások nélkül lehetetlen elveszíteni az államot, ha olyan anyagi erővel rendelkezik, hogy képes seregével hadjáratot indítani.

Macedóniai Fülöp országa kicsiny volt a támadó görögökéhez és rómaiakéhoz képest – nem Sándor atyjáról beszélek, hanem arról, akit Titus Quintius⁹¹ győzött le –: mégis, katonás természetű ember lévén, aki a néppel bánni s a hatalmasokat megnyerni egyaránt képes volt, több évig viselt hadat, s védekezett a támadók ellen; s ha végül néhány várost el is veszített, államát mégis megőrizte.

Az előbbi fejedelmek tehát, akik sok évig megmaradtak birtokukban, ne rossz szerencsájukat, hanem állhatatlanságukat okolják: mert békeidőben soha arra nem gondoltak, hogy változás is lehetséges – közös emberi hiba, hogy szélcsendes tengeren nem számolunk a viharral –, védekezés helyett szökésre gondoltak a bajban, s arra vártak, hogy a győztesek elvetemültségét megelégtelve népeik újra visszahívják őket. Ez az eljárás pedig, ha másra nincs mód, megfelelő; hanem nagyon rosszul teszi, aki a többi orvosságot ezért az egyért mellőzi, mert nem szabad úgy elesned, hogy majd csak akad, aki összeszed. Ez ugyanis vagy megtörténik, vagy sem, nem lehetsz biztos benne, védelemnek pedig vajmi gyenge, hiszen nem tőled függ. És a védekezés csak akkor biztos, megfelelő és tartós, ha rajtad áll és képességeidről függ.

XXV. Mit ér a szerencse az emberi dolgokban, s hogyan lehet vele szembeszállni

Előttem sem ismeretlen, hogy sokan úgy gondolták, vagy úgy gondolják, a világ dolgait Isten és a szerencse igazgatja, s emberi ésszel ezen mit sem lehet változtatni, ellene nincsen orvosság; mindezt azért, hogy azt állíthassák: nem szabad a munkában megizzadni, bízza magát mindenki a sors kegyére. Napjainkban sokan osztják ezt a vélekedést, hiszen nap mint nap annyi minden történik, ami meghazudtol minden emberi számítást. Erre gondolván magam is némelykor fejet hajtottam vélekedésük előtt. De míg szabad akaratum van, úgy ítélem, igaz, hogy a szerencse felerészben ura tetteinknek, hanem a másik felét, vagy majdnem annyit, önnön erőnk mozgat. Hasonlatos ez némely pusztító folyóhoz, mely, ha megárad, elönti a síkságokat, összemorzsolja a fákat és épületeket, elviszi a földet egyik helyről, és lerakja másutt: mindenki menekül előle, pusztító haragjától rettegve, s gátat emelni ellene képtelen; de mert ilyen, nem marad más, mint hogy a lakosság nyugalmas időben előre fölkészüljön gátakkal és töltésekkel, mert ha felduzzadván csatornába ömlik, tombolása korántsem olyan féktelen és káros. Éppen így van ez a szerencsével is: ott mutatja meg hatalmát, ahol nem áll vele szemben biztos erény, s oda fordítja haragját, ahol gát és töltés nem állja útját. S ha szemügyre veszitek Itáliát, amely ezeknek a hullámvázaknak

katlana: ahonnan e mozgás elindult, gát, töltés és bármiféle védelem híján lévő síkságot láthattok; pedig megfelelő virtussal védekezve, ahogyan példának okáért Németországban, Franciaországban, Spanyolországban ez az áradás ily nagy hullámokat nem vetett volna, sőt esetleg be sem következik. Kívánom, hogy ez a hasonlat eléggé megmagyarázza, hogy általánosságban mit jelent a szerencse útját állni.

Most már a részletek magyarázatára szorítkozva elmondom, hogyan lehet, hogy valamelyik fejedelem ma boldogul, holnap pedig kudarcot vall, anélkül, hogy természete és gondolkodása megváltozott volna. Úgy vélem, ez elsősorban a már előbb hosszan tárgyalt okokból származik, vagyis a fejedelem, aki mindig, mindenben a szerencsét várja, annak forgandó volta miatt saját romlásába rohan. Azt hiszem, az boldogul, aki eljárásában az idők változását követi, ellenben, aki az idővel nem tud lépést tartani, szerencsétlen. Mert azt láthatjuk, hogy minden ember másként igyekszik elérni a végső célt, melyet maga elé tűzött, vagyis a dicsőséget és gazdagságot, egyik elővigyázattal, a másik szenvedélyesen; egyik erőszakkal, másik ügyességgel; egyik türelemmel, másik éppen az ellenkezőjével; e különféle eljárások mindegyikével célt lehet érni. Mégis két különféle jelenséget észlelünk: van, aki eléri célját, s van, aki nem; boldogulhatnak ketten különböző úton-módon, az egyik elővigyázattal, a másik szenvedéllyel: ez pedig nem függ mástól, csak az idők változásától, amolyan vagy megfelel munkálkodásuknak, vagy sem. Innét származik, amit mondtam: ketten különbözőképpen cselekedve ugyanarra az eredményre jutnak; s ketten egyformán cselekedve, egyikük eredményt lát, másikuk pedig nem. Ugyaninnen származik a jó fogalmának változékonysága: mert ha valaki türelmesen és elővigyázatosan uralkodik, és az idő és a dolgok úgy fordulnak, hogy kormányzása jónak bizonyul, boldogulni fog; de ha az idő és a dolgok megváltoznak, el kell pusztulnia, mert eljárása nem változik. S nincs olyan óvatos ember, aki képes volna változtatni ezen, mert attól, amilyen a természete, nem tud eltérni, s ha egyféleképpen mindig sikert tapasztalt, arról az útról nem tud elfordulni. Ezért a túl óvatos ember, ha az idő azt követelné, szenvedéllyel cselekedni nem tud; minek következtében elpusztul tehát. Aki természetét az idő és a dolgok változásának megfelelően cseréli, szerencsését megtartja.

II. Gyula pápa minden dolgában szenvedéllyel cselekedett, s az idő és a dolgok ezzel az eljárásával annyira megegyeztek, hogy mindvégig szerencsés maradt. Kísérjük figyelemmel első bolognai vállalkozását, amikor Messer Giovanni Bentivoglio még élt. A velenceiek korántsem voltak vele megelégedve; ugyanígy a spanyol király sem; Franciaországgal is tárgyalt a dolgról: mégis elszántságával és szenvedélyével keresztülvitte terveit. E hadművelete megállásra kényszerítette, és tétlenségre kárhoztatta Spanyolországot és a velenceieket: ez utóbbiak félelmüktől, az előbbi pedig abbéli vágytól vezérelve, hogy az egész Nápolyi Királyságot megkaparinthassa; másrésről magához kapcsolta a francia királyt, ez ugyanis látta, hogy ő megmozdult, s fölébe akarván kerekedni a velenceieknek, barátjává kívánta tenni, s úgy ítélte, hogy nem tagadhatja meg tőle csapatait, hacsak nem akarja nyilvánvalóan megsérteni. Elszánt lépésével Gyula tehát megvalósította azt, amit előtte semmilyen pápa, semmilyen emberi megfontolás árán sem tudott volna véghez vinni; mert ha Rómából való eljövetele előtt megvárja, mint minden más pápa tette volna, hogy szilárd elhatározásai és pontos tervei legyenek, vállalkozása nem járt volna sikerrel; mert a francia király ezernyi kifogással, a többiek pedig határtalanul sok fenyegetéssel ijesztgették volna. Többi tettéről nem is akarok szólni, mind hasonló volt, s mind szerencsés kimenetelű, és életének rövidege nem éreztethette vele ennek az ellenkezőjét; de ha olyan idők jöttek volna, amikor csak óvatosan szabad munkálkodni, vesztébe rohant volna, mert nem tudott változtatni természet adta hajlamán.

Így végzem be tehát: mivel a sors forgandó, s az emberek szokásaikban megrögzöttek, csak akkor lesznek boldogok, ha jó egyetértésben élnek vele, mert ha nem, boldogtalanok. Amondó vagyok, hogy inkább legyen az ember szenvedélyes, mintsem óvatos, mert a szerencse olyan, mint az asszony, csak akkor tartod kordában, ha ütöd-vered. Látnivaló, hogy inkább emezektől hagyja magát legyőzteni, mintsem azoktól, akik hidegen viselkednek; s mint asszony, a fiatalokat kedveli, akik nincsenek rá tekintettel, vérmesek és merészen parancsolgatnak neki.

XXVI. Buzdítás Itália elfoglalásra, és a barbárok keze közül való kiszabadítására

A fent mondott dolgokat mind figyelembe véve, azon tűnődöm magamban, hogy a mostani Itáliában olyan idők járnak-e, amelyek egy új fejedelemnek becsületet hoznának, s van-e olyan dolog, amely egy eszes és erényekkel ékes személynek új rend bevezetését engedné, neki dicsőséget, a köznek pedig jólétet hozva. Úgy hiszem, igen sok dolog miatt új fejedelemre van szükség, s a mi időnkénél alkalmasabbat el sem lehet képzelni. És ha, mint mondtam, ahhoz, hogy Mózes erénye előttünjek, Izrael népének szolgátságban kellett senyvednie, Cyrus lelki nagyságának megmutatkozásához arra volt szükség, hogy a perzsákat elnyomják a médek, és Theseus kiválósága csak az athéniak leverésekor lett nyilvánvalóvá – ugyanígy napjainkban ahhoz, hogy egy olasz lélek virtusa kivilágoljék, arra volt szükség, hogy Itália oda süllyedjen, ahol most van; szolgálbb legyen Izrael népénél, elnyomottabb a perzsáknál, alázatosabb az athéniaknál, fejetlen, feldúlt, megvert, kifosztott, szétszaggatott, letiport s a pusztulás minden fajtájától megviselt vidék. S ha néha valakiben egy csöppnyi reménység ébredt, hogy mindezt Isten rendelte el, hogy megváltsa később, cselekvése tetőpontján elfordult tőle a szerencse. Tehetlenségében valakire vár, aki sebeit bekötözve véget vessen Lombardia kifosztásának s a Nápolyi Királyságot és Toscanát sújtó hadisarcoknak, és régóta gennyes sebeit meggyógyítsa.

Tekintsétek, miként könyörög Istenhez, hogy küldjön el valakit, aki megváltja mindettől a kegyetlenségtől és barbár gyalázattól. Nézzétek, mennyire kész egy zászlót követni, csak legyen, aki felemelje. Nem tudhatni, mi másba vethetné reménységét, mint Nagyságtok nemes családjába, amely szerencsésével s virtusával, Isten és az Egyház támogatásával, Nagyságtokkal az élen bizonnal megválthatná. Nem is nehéz, hogy Nagyságtok az említettek életét és cselekedeteit kövesse. S ámbár ezek ritka és csodálatra méltó férfiak voltak, mégis emberek, s mindegyikük kedvezőtlenebb alkalommal rendelkezett; vállalkozásuk nem volt sem jogosabb, sem könnyebben kivihető, az ég sem támogatta inkább, mint Nagyságtokat. Innét a nagy igazság: *iustum enim est bellum quibus necessarium, et pia arma ubi nulla nisi in armis spes est*⁹². Alkalmasak a feltételek, s ahol jók a feltételek, semmi nem jár nehézséggel, ha Nagyságtok azoknak a tetteit követi, akiket követendőnek jelöltem meg. Mindenekelőtt pedig Isten különös jeleket mutatott, melyekhez hasonlóval még nem találkoztunk: megnyílt a tenger, felhő mutatta az utat, a kőből víz fakadt: itt manna hullott! Mindez együttesen Nagyságtok felemelkedését jósolja; a többit pedig Nagyságtok hajtsa végre. Isten azért maga nem tehet meg mindent, hogy a szabad rendelkezés jogától, s attól, hogy dicsőséget szerezzünk, meg ne fosszon.

Nem kell azon csodálkozni, hogy az említett olaszok nem tudták megtenni azt, amire Nagyságtok családja hivatott, s hogy annyi forrongás, annyi háborús készülődő közepette, úgy látszik, a katonai virtus örökre kialudt. Abból származik talán, hogy a dolgok régi rendje szerint élni nem lehet, s nincs aki új törvényt hozzon; és az is igaz, hogy semmi sem ad akkora megbecsülést az újonnan feltörekedettnek, mint ha új törvényt és rendet vezet be. Aki pedig okosan és nagyralátón mindezt megteszi, tiszteletre méltó lesz és csodálni fogják: Itáliában pedig nem nehéz új rendet bevezetni, lévén erre igen jó az anyag. Nagy erő van itt a tagokban, csak a fej hiányzik. Nézzétek a párviadalokat, a kevesek összecsapását, mindenkor az olaszok győznek erejükkel, ügyességükkel, értelmükkel: de mikor a hadseregekre kerül a sor, nincs ennek semmi látszata. Mindez a vezérek gyöngeségéből adódik; mert akik tudnának, azoknak nem engedelmességek, s mindenki okosnak hiszi magát, mivel mindeddig nem támadt virtusban és szerencsében kiemelkedő személy, akinek a többi engedjen. Innen származik, hogy annyi idő alatt, az elmúlt húsz esztendő oly sok háborúja során, valahányszor összeállt egy szín olasz sereg, mindig rossznak bizonyult. Erről tanúskodik Taro, aztán Alessandria, Capua, Genova, Vailà, Mestre⁹³.

Ha tehát Nagyságtok családja azokat a kiváló embereket akarja követni, akik hazájukat felszabadították, mindennél előbbre való, fontosabb, s minden vállalkozás alapja az önálló hadsereg; mert ezeknél hűségesebb, jobb, megbízhatóbb katonák nincsenek. S noha önmagában is kiváló mindegyikük, még sokkal jobbak lesznek, ha a fejedelem vezeti és jutalmazza őket, törődik velük. Szükséges tehát, hogy felállítsunk ilyen hadsereget, és általa, itáliai virtussal megvédhessük magunkat az idegennel szemben. Annak ellenére, hogy a svájci és spanyol gyalogságot

félelmetesnek hiszik, mégis mindkettőnek vannak fogyatékoságai, s emiatt egy harmadik sereg nem csupán bátran összemérheti velük az erejét, hanem győzelemben is reménykedhetik. A spanyolnak nincs lovassága, a svájciak pedig félnek a gyalogságtól, ha az épp olyan elszánt a csatában, mint ők maguk. Ebből következik, s a tapasztalat is igazolta, hogy a spanyolok nem bírnak a francia lovassággal, míg a svájciakat megverte a spanyol gyalogság. Az utóbbiról, ha nincs is teljes képünk, ízelítőnek elég volt a ravennai csata, amikor a spanyol gyalogság német zászlóaljakkal csapott össze, melyek ugyanúgy voltak felszerelve, mint a svájciak; s ahol a mozgékony, apró pajzsos spanyolok a lándzsák alá lépve biztonsággal szúrtak, vágtak, anélkül, hogy a németek bármit tehettek volna ellenük; bizony, ha a lovasságuk támadásba nem lendül, mind elpusztulnak. Ismervén tehát egyiknek is, másiknak is fogyatékoságát, új, lovasságot álló, gyalogságtól nem rettentő sereget kell szervezni, amely fegyvereiben és elrendezésében egyaránt különbözzék azoktól. Ha ilyen és hasonló dolgokról gondoskodnék mostanság az új fejedelem, híre és neve növekedni fog.

Élni kell tehát az alkalommal, hogy Itália annyi idő múltán végre szabadítóra találjon. El sem mondható, mennyi szeretettel fogadnák mindazon tartományokban, amelyek idegen betörésektől szenvedtek, mennyi bosszúvágygal, mennyi konok hittel, mennyi könnyel. Melyik ajtó maradna zárva előtte? Melyik nép tagadná meg az engedelmességet? Ki irigykednék rá? Melyik olasz tagadná tiszteletét? Mindenkinek büdös már ez a barbár uralom. Fogadják hát Nagyságtok ezt a művet olyan szívvel, olyan reménységgel, ahogyan az igaz műveket szokták, s Nagyságtok címere alatt nemesedjék a haza, és teljesedjék be Petrarca jövendölése:

Erény a téboly ellen

fegyverre kap; vívásuk röpke léssen,

mert még az ősi szellem

nem halt ki az olasz szívből egészen.⁹⁴

Utószó

Machiavelli utóéletének első három évszázada alatt – körülbelül a francia forradalomig – nem ismerték fel, amit Jacob Burckhardt óta egyre teljesebben érzékelünk, hogy a firenzei politikus és gondolkodó példájában az emberi alkotóerő milyen hihetetlenül sokoldalúan és hatalmasan nyilvánul meg. Engels Machiavellit is a reneszánsz sokoldalú óriásai között említi. Valóban nemcsak a politikai tudományt fedezte fel *A fejedelem*-ben és az *Értekezések*-ben, és a hadtudományt *A háború művészeté*-ben, de ezekhez még jónéhány alapvető teljesítményét tudjuk hozzáfűzni, hiszen azáltal, hogy a *Firenzei történet*-ben a teljes firenzei társadalmat tekinti át, hogy tárgyalásában állandó tényezők a gazdasági élet és a politikai küzdelmek, a modern történetírás egyik első mesterművét hozta létre. Az európai dráma történetének művelői egyetértenek abban, hogy a *Mandragora* az első modern jellemvígjáték, s ennek problémáit is az akkori firenzei életből meríti. A *Belfagor ördög* népi eredetű témájában {Tommaso paraszt személyében, aki túljár az ördög eszén is) a nép győz, s a XVI. század egyik legjobb novelláját olvassuk. *Az aranyszámár* dantei terzinái a korszak teljes etikai fordulatát arisztophaneszi ötlettel láttatják meg: a Költő helyett a Szamár, Beatrice helyett Circe s kettejük szerelme – mely az új nevek lényegének olyannyira megfelel –, az új köznapi és keserű világot teszik meg igazabbnak. S szinte jó, hogy töredék maradt. Végül ugyancsak Machiavelli a nyelvelmélet kérdésében is (*Párbeszéd a nyelvről*) szembe mer szállni Dantéval, s kimondja az irodalmi nyelv születésének modern elveit: nem művi úton jön létre, hanem egyetlen népi dialektus emelkedik irodalmi nyelvvé. Vagyis Machiavelli a gyakorlati politikus, diplomata, szervező, politikai és katonai elméletíró egy személyben történész, drámaíró, novellista, epikus, nyelvtudós is, és mindenben első, vagy a legelsőek egyike.

De az első három évszázad olvasóit nem ez a meglepően sokszerű úttörés hozta izgalomba, hanem csupán Machiavelli politikai tanítása, s ezt tartalmazó írásaiból is szinte egyetlen mű tartotta őket bűvöletben, ragadtatta gyűlöletre: *A fejedelem*. Katolikusok, kardinálisok, jezsuiták, protestánsok, királyok, császárok, hadvezérek, lordok halmozták el hangos gyalázzal, és követték csendben. Akadtak gondolkodók, mint Bacon, akik teljesen vagy nagyrészt elfogadták tételeinek igazságát. De nem is tehettek másként. Amikor a fejedelmi abszolutizmus kialakult és uralkodó államformaként terjedt szét Európában, V. Károly, Angliai Erzsébet, XIV. Lajos, II. Frigyes korában így, vagy úgy, de Machiavelli tanítása érvényesült teljes egészében.

Amikor azonban Machiavelli vigasztalan empirikus fejtegetéseivel Voltaire az emberi együttélés magasabb erkölcsi normáit állítja szembe, olasz földön is, Machiavelli hazájában a francia felvilágosodás hívei között nagyra nő az a régi nézet, melyet már Traiano Boccalini is vallott, hogy a firenzei kancellár szövege szándékosan kétértelmű, s a szerző tulajdonképpen fel akarta hívni a népek figyelmét a zsarnokság módszereire. Ezt hirdette Alfieri és felvilágosodott firenzei köre. Ennek tudatában polemikus szellemben állítottak síremléket Machiavellinek 1787-ben, két évvel a francia forradalom kitörése előtt, az olasz nép Panteonjában, a firenzei Santa Crocében, és véstek rá a büszke, kihívó feliratot: „Nagy nevéhez semmi dicséret nem elég méltó!”

Egy bizonyosnak vehető, Machiavelli „nagy neve” akkor is, korábban is egyetlen műre épült: *A fejedelem*-re. Még az *Értekezések*-et is ritkán hozták vele összefüggésbe. Pedig a két alkotás kölcsön-kapcsolatban áll, s egyazon gondolkozásfolyamat gyümölcse. *A fejedelem* nem más, mint e gondolatsor egyik tagja, mely az *Értekezések* irányának ellentétébe csap. De a köztársaságot hirdető *Értekezések* és a monarchikus *Fejedelem* lényegében ugyanazokkal a kérdésekkel foglalkozik: hogyan kell államot szervezni, hogyan kell berendezni, hogyan kell területet szerezni, hogyan kell megvédeni az országot stb. Machiavelli évtizedekig készített politikai jegyzeteket Liviushoz és egyéb olvasmányai mellé, s most, 1513-ban, a Medicik visszatérte után, a kényszerű tétlenség idején San Casciano-i magányában elkezdte rendszerezni anyagát, s mintegy a cselekvés pótlására megteremtette a politika tudományát. A Firenzei Köztársaság második kancelláriájának egykori vezetője keserűen szemléli a köztársaság összeomlását, ennek okait akarja kutatni. Íme, a Mediciket elűzték, visszaállították a szabadságot, mégsem sikerült megerősíteni az ember legnagyobb kincsét.

Az *Értekezések* első könyvében, a XVII. fejezetben fogalmazza meg először ezt a gondolatot: „Romlott nép, ha elnyeri a szabadságot, a legnagyobb nehézségek közepette tud csak megmaradni szabadnak.” Leszögezi, hogy erre tanított Róma, s erre tanít az olasz városköztársaságok jelen sorsa. Csak egy „új fejedelem” tudná megváltani az olasz népeket. Ebből a gondolatból sarjadt ki a „fejedelem” alakja, összeszöve vágyból, kétségbeesett reményből: az olasz nép megmentésének vágyából, s abban a reményben, hátha minden ilyen álma, melyet egy Cesare Borgiához, vagy talán egy II. Gyula pápához fűzött, mégis megvalósulna, s jöhetne egy olyan fejedelem, aki kiüzné a pusztító, semmirevaló idegen zsoldos hadat, helyreállítaná a békét, igazságot hozna az olasz nép életébe, nyugalmat, jólétet – hiszen ezt akarja az emberek dolgos többsége –, a hatalmasok megfélemezését, akik tornyaikkal és roppant vagyonukkal megrontották az államot.

Az olasz nemzetet megálmodó s szüntelenül róla gondolkodó Machiavelli súlyos belső válságából támad ez a példátlan lendületű remekmű, mely terjedeleme csekély, de hatásában világraszóló. Machiavelli fejedelme-szinte tudományosan jár el hivatásában, de ugyanakkor teremtő, alkotó művész a reneszánsz korában is ható arisztotelészi tanítás szerint. Arisztotelész azt hirdette: minden megvalósuló dolog úgy nyer észlelhető formát, hogy az anyag a benne cselekvőleg irányító cél szerint nyeri alakját. Ez a gondolat fontos szerepet játszott a kor művészetelméletei között (Michelangelo), és párhuzamosan munkálkodott a platonista ihletű tanításokkal. A művész az anyagban rejlő formát bontja ki, vagy a saját lelkében lévő formákat viszi rá az anyagra. Machiavelli is így képzei el, hiszen a fejedelem egyik tagja a társadalomnak, a „matériának”, és e társadalom legfőbb tömegének, a népnek érdekei szerint alkotja meg az állam új „formáját”. Ebben az értelemben a fejedelem: művész, de sok egyébben is az, mert például tulajdon természetét is változtatnia kell, a szakadatlanul változó szerencse szerint, mely hol vad, hol alig észrevehetően mozdul. Ehhez nem elég ismerni az idők jellegét, hozzá kell alakítani magát. Ez az, ami keveseknek sikerül, vagy alig sikerül.

Machiavelli fejedelme mélységesen elhivatott. Olyanszerű alak, mint Savonarola, csak hadserege van. Ez a „csak” tulajdonképpen minden. Ezért nézi keserű mosollyal a fiatal Machiavelli a megszállott barátot, Savonarolát, aki a népi uralom egy formájával kísérletezett, ám hatalom, erő nélkül. Mert a szuggesztív, a lelki ráhatás a vas korszakában nem elégséges. Machiavelli kezdettől fogva arra gondolt, hogy ezen a ponton kell megjavítani a közjóért való gondolkodást. Létre kell hozni a nemzeti hadsereget, mely vissza fogja adni a firenzei nép szabadságát, mert biztosítja cselekvési szabadságát, függetleníti az idegenektől, fenntartja az államot kifelé és befelé.

Machiavelli a népből akarja megszervezni ezt a sereget, és úgy is szervezi meg: a határvidék kis falvainak népéből. Logikus, tiszta elme, a születőben lévő polgárság gyermeke, aki osztályán, de az egész társadalmon is segíteni akar. Kénytelen őszintének lenni. Nála a fegyveres erő bizony nyíltan az erőszak eszköze, s ezen felül is: még nem vált szét a rendőri hatalom a katonaitól.

Machiavelli nem bízott az emberekben. Még viszonylag a népet tartotta a legjobbnak, mert nem akar hatalmat, nem akarja elvenni a más szabadságát, csak nyugalomban, békében élni. De mivel minden ember legfőbb hajtóereje Machiavelli, a polgár szemlélete szerint az önérdek, ez viszont sokszor hamis megnyilvánulási formákat nyer, mert az emberi ítéletek felszínesek, s mert az ember sok mindenre rávihető vélt érdekei védelmében, a fejedelem végső biztonságát a fegyverek nyújtják.

Machiavelli a gyakorlati politikus kora ifjúságától kezdve ezt a gondolatot, a nemzeti hadsereg gondolatát dédelgette a köztársaság védelmében, a szabadság megőrzése érdekében. S amikor az általa szervezett nemzeti hadsereg segítségével 1509-ben sikerült győzelmesen befejezni a másfél évtizede húzódó pisai háborút, egy kancelláriai társa, Filippo da Casavecchia ezt írja neki: „Miklós, Miklós, szavamra mondom, nem merem kiejteni számon, amit szeretnék!” – S a megelőző mondat a levélben: „Napról napra felfedezem a legnagyobb prófétát, ki valaha volt a zsidók kora vagy bármi más nép kora óta.” A „sors ironiája”, hogy amikor a firenzei állam vélt létérédekéből a pisaiak szabadságát el kellett venni, a Machiavelli szervezte milícia győzött. Amikor három évvel később a Medici-zsarnokság gyakorlott zsoldos csapataival szemben Firenze szabadságát kellett volna megvédeni Piombinónál, vesztett, és magával rántotta a köztársaságot.

A fejedelmi elhivatottság egyik legfőbb tárgya tehát e hadsereg megteremtése, és felhasználása a kormányzásban. Ezen felül a fejedelem céljai érdekében, *ha másként nem megy*, átlépheti a mindennapi erkölcs normáit. A fejedelem ilyen tetteinek elfogadása Machiavelli részéről keltette azt a közmegegyeződést, miszerint ő tanította volna, hogy a „cél szentesíti az eszközt”. Az újabb kritika egyöntetűleg állapítja meg, hogy erről szó sincs. Talán úgy tudnánk leginkább megközelíteni Machiavelli gondolatát, ha azt mondanánk: „Az eredmény, a siker feledteti, hogy az eszközök esetleg nem voltak tisztességesek.” A fejedelemnek adott alapvető tanácsok nem függesztik fel az erkölcsi normákat; hacsak lehetséges, tartsa be valamennyit – hiszen már merőben pszichológiai okokból is ez a kívánatos. A nyilvánvalóan hitszegő fejedelmet ugyanis hamar meggyűlölik. A szükségből születő gonoszságot is csupán a siker feledteti valahogy. De ez a siker Machiavelli fejedelme esetében egybeesik a közösség érdekével. Ebben az irányban már Petrarca is úttörő volt, aki szemére hányta a római néptribunnak, Cola di Rienzónak, hogy nem mert úgy cselekedni, ahogy az idők vaskényszere parancsolta: mikor legyőzte a római főnemességet, elpusztíthatta volna őket, vagy legalábbis megfoszthatta volna őket váraiktól. Ha így életben is hagyta volna e gonoszokat, vagy polgárokká lettek volna, vagy ha meg is maradnak ellenségnek, megvetésre méltó, tehetetlen ellenség lesznek. Petrarca szavaiban már ekkor, ilyen formában először, feltűnik a közösség érdekében való, rendkívüli, „szigorú” cselekvés törvénye (Ep. Fam. XIII. 6.). A fejedelem erkölce a korabeli rendkívüli helyzetből, az erkölcsök akkori elvadultságából következett – hiszen megírja Machiavelli: a fejedelem hiába tiszteli az erkölcs normáit, ha a többiek semmibe veszik, s vele szemben másként cselekszenek –, valamint abból a célból, hogy erősebbnek kell lennie mindenkinél és mindennél, mert csak így tudja megvalósítani nagy célját: az olasz nép megszabadítását és egyesítését. Machiavelli fejedelmének ezt az akkori történeti helyzetből és feladatából következő etikáját általánosították, minden idők fejedelmére vonatkoztatták, s ebből fakadt Machiavelli félelmes hírének jó része. De ennek első oka maga Machiavelli volt, aki ugyan egy adott történeti pillanat számára írta kézikönyvét, de az általánosítás minden igényével. S valóban ez az a pont, ahol ellene is kell mondanunk, mert a hatalmat gyakorló uralkodó vagy akár burzsoá köztársaság mindig megtalálta a jogcímet arra, hogy „átmenetileg” felrúgja az erkölcs normáit, hogy magasztos célokot fogalmazzon meg alávaló eljárás módhoz. Mi sem egyszerűbb, mint hogy a fejedelem az államot önmagával azonosítsa, s ebben a pillanatban már a kényszerűségből s a hősi etikából közönséges gonoszság származik.

Az újabb kritika – különösen Luigi Russoé – ezen a ponton úgy mentegeti Machiavellit, hogy előtérbe helyezi gondolkodásának „technikai” jellegét. S erre kétségtelenül sok támpontot talál magának Machiavellinek írásában is. Ezt azonban mégsem lehet elfogadni, legalábbis nem ebben a formában. Machiavelli csak annyira volt technikus, mint Leonardo. A kor gondolkodóinak ki kellett dolgozni az egyes tudományok eszmei alapjait és gyakorlati technikáját egyaránt. Inkább Machiavelli példátlan logikai rendszerességét kellene hangsúlyozni? Az a másik, egyre jobban érvényre jutó gondolat, hogy Machiavelli eljárása matematikus, természettudományos jellegű, már sokkal inkább megállja a helyét, legalábbis, ami a módszereket illeti. Tehát a fejedelemre nem is annyira társadalmi tárgyának matematikai kezelése a jellemző, bár ez is fennáll – vagy még helyesebben, az emberi tárgy fizikai kezeléséről szólhatnánk –, hanem módszerének szigorúan természettudományos volta. Mindenekelőtt az elméleti tételek sem a priori, vagyis előre feltételezett elvekben jelennek meg Machiavelli gondolkodásában, hanem úgy, mint amelyek tapasztalati tények összegezései, s így keletkeztek, mint törvények. Az, hogy az ember önérdékből cselekszik, nagyszámú közvetlen tapasztalat általánosítása, még ha mi tudjuk is, hogy egyoldalú általánosítás. Machiavelli a személyes megfigyelést szakadatlanul összekapcsolja avval az óriási arányú tapasztalatgyűjtéssel, mely a történeti művekben van elraktározva. Az ott leírt események, elvi következtetések ifjú kora óta támogatták minden megfigyelő, általánosító vállalkozását. Ha Franciaországba küldik követségbe, Julius Caesar *Kommentárjait* viszi magával, melyeket a nagy hadvezér a gall háborúkról írt. Ha arról értekezik, milyen módszerekkel kell megszüntetni a Firenze városának fennhatósága alá tartozó Val di Chiana lakóinak felkelését, Liviust is megkérdezi. Midőn Cesare Borgiánál jár követségben, és úgy érzi, hogy rettenetes akarata, tetteje talán gyógyulást hozhatna Itáliának, Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzait* kéri, hogy küldjék el.

Így alkalmazza Liviust és a többi történetírót *A fejedelem* fejtegetéseiben is. S mivel ez a röpiratszerű munka – vagy mondjuk kézikönyv – sűrítetten és rendszeresen fejt ki a teendőket, eljárási módokat, azt a látszatot kelti, mintha a deduktív módszert követné, tételeket tűzne ki, s ezek bizonyítására hozna fel példákat. Elég azonban egy kicsit is figyelmesebben olvasni a szöveget, s máris kiderül, hogy burkolt indukcióról lehet csak szó. Machiavelli célja érdekében előreveti a következtetéseket, és példaként hozza fel azokat a történelmi tényeket, melyekből a következtetést levonta. Lényegében tehát a két alapvető módszer egyensúlyáról vall Machiavelli minden fejezete. Módszertani újításainak zárt egységét csak növeli, hogy Leonardóval szinte egy időben látja meg és emeli ki az okozati összefüggéseket (ő a társadalmi életben). Így azután sikerrel jár legfőbb törekvése, hogy törvényszerűségeket állapíthasson meg, melyek rendet visznek a politikába, s a valóságot megbízhatóan teszik a politikai gondolkodás középpontjává.

Machiavelli nem lenne humanista gondolkodású ember, ha nem vallaná az emberi jellem és magatartás történetileg változatlan alapjait, amivel egyáltalában nem rekeszti ki magának a társadalmi szerkezetnek szakadatlan változását. Egyik kedvenc fogalma egy-egy társadalom, ország „teljes ismerete” (*piena notizia*), ezt kutatja követjárásai során, így írja le Németországot és Franciaországot. Így jut el az emberi lélek rejtjelmeinek kutatása után „a népek természetének” felismeréséhez. Mikor tanácsot ad egy Spanyolországba induló követnek, felszólítja, hogy kéthavonként vizsgálja felül összképét az ország helyzetéről, hiszen a társadalom, különösen ha szintézisben látjuk, változik. Vagyis a társadalom mozgásban van. Ez még nem fejlődés, a fejlődést Machiavelli csak a kultúra tekintetében veszi észre, melynek fáklyáját birodalomról birodalomra adták tovább, s ma már sok országban lobog tüze. A politikai formák tekintetében inkább körforgást vesz észre a szabadságtól a monarchiáig, az oligarchián keresztül, és a három fokozat hanyatlott, visszaélés jellegű formáit is számba veszi. De e tekintetben is van egy olyan megállapítása, mely ezt az automatikus körforgást megállítja, és egyirányú fejlődést látszik feltételezni. Ez az úgynevezett vegyes kormányzat (*governo misto*), melyben az új típusú fejedelem tartja egyensúlyban a társadalmat; a nép erőire támaszkodva fékezi az oligarchiát, és nyilvánvalóan az oligarchiára támaszkodik a néppel szemben. Machiavelli úgy gondolta, hogy evvel a szakadatlan és elemi erejű pusztulásokat meg tudja akadályozni, s ki tudja alakítani az olasz társadalom nyugodtabb fejlődését. Nem szakíthatók el ettől azok a sejtései sem, amelyek benne, Itália egyesítésének előharcosában, a nemzet állandó összetevőinek észrevételét jelzik. *A fejedelem* harmadik fejezetében észreveszi nemcsak az azonos nyelv összetartó erejét, hanem a közös szokások, hagyományok, hiedelmek, gondolkodási formák és intézmények összefogó erejét is. Ezek az elemek a történelmi materializmus felfogása szerint is döntő tényezőkként egyesülnek a nemzetek jellegének kialakulásában, a földrajzi, gazdasági, társadalmi tényezők figyelembevételét után.

Az olvasót magával ragadja és meg is indítja az a mód, ahogy ő, az idillikus, humanista államelméletek gunyoros tagadója, aki minduntalan a dolgok kézzelfogható igazságára hivatkozik a képzelődéssel szemben, éppen ő, egy új humanizmust épít fel. Ez azért sikerül, mert igyekszik számat vetni a valósággal, az élet törvényszerűségeivel. Más lapra tartozik, hogy ő is mítoszt teremt, mint Gramsci megfigyelte, maga alakítja ki ezt az új mítoszt. Meg akarja ismerni igazi valójában az embert mint egyént és mint közösséget. Ehhez az emberre vonatkozó természeti törvények ismerete szükséges. Már Boccaccio is felismerte az életösztönt, az ember értelmét mint önfenntartásának eszközét, a szerelmet mint kozmikus törvényt, az anyaságot, mely minden élőlényre törvényként hat. Az már csak magától értetődő, hogy a középkori erkölccsel szemben a természeti erkölcshez jut el. Machiavelli ezen az úton lép előre messzire.

Az emberi gondolkodás: az egyén véleménye, és a közvélemény irányítását, mely a kormányzás szempontjából döntő jelentőségű, alig lehet másként elképzelni, mint az emberi lélek és a tömeglélektan mély ismeretében. A fejedelem csak akkor tud eredményesen kormányozni, védekezni, támadni, ha felméri cselekedeteinek hatását az egyéni és tömeglélekre. Látszat és valóság, hagyomány és újítás visszhangja, vallási és egyéb hiedelmek hatóereje, természetes morális érzék és mindennek mélyén az egyén boldogulása, a nagy tömegek tisztaságának érdeke veendőik számba elsősorban. A fejedelem minden tulajdonsága éppen úgy, mint az alattvalók

jellemvonásai, minden szellemi és erkölcsi erő anyagi erővé válik, fizikai erőként hat a kormányzás tényezői között.

Machiavelli tárgya az ember: az ember boldogulása, az ember kormányzása, ezért tudományos módszerének legelső eredményei közé tartoznak pszichológiai megfigyelései. Ahogy azonban az emberi kedély és gondolkodás irányítását felfogja, abban a fizika, a természettudomány valóban mélyen érvényesül, nemcsak módszerei átvétele tekintetében, hanem alapvető hasonlatokban is, melyek mindig tisztán mutatják gondolkodásformáit. Mindjárt a mű előszavában hivatkozik azokra, akik tájképeket rajzolnak. Nos, ahhoz, hogy a hegyeket jól ábrázolni tudják, síkságon helyezkednek el, az ábrázolandó völgyeket pedig a hegyekről tekintik át. Ez természetesen perspektíva kérdése, és önkéntelenül eszünkbe jut Leonardo da Vinci, aki az elsők között volt az öncélú tájképek rajzolásában. Machiavelli e szabálya nélkül nem csupán az összkép elképzelhetetlen, a „piena notizia”, a táj struktúrájának és egységének ismerete, de ettől elválaszthatatlanul a perspektíva sem. Ez pedig már matematikai-fizikai törvényszerűség.

Ha a tájképrajzoló művész, akárcsak a térképrajzoló, az összkép, a helyes perspektíva megítélése szempontjából ad példát Machiavellinek, az építész viszont a helyes, gondos, jó megalapozás szempontját nyújtja *A fejedelem* hasonlatában (VII. fejezet). Az orvos példájából vett metafora a felhasználható idő kérdését veti fel, mely fordított arányba kerül a cselekvés eredményességével. A példát a tüdőbajról veszi: amíg könnyű lenne gyógyítani, addig nehéz felismerni szimptomáit, és mihelyt a betegség jelei nyilvánvalóak lesznek, már gyógyíthatatlan a baj. Ezért az államférfinak is jó orvosnak kell lennie (III. fejezet). A cél szempontjából a ballisztikához fordul például: lám, az íjász is magasabb szögbe emeli fegyverét, hogy pontosan célba találhasson: magasabbra helyezi a célpontot, mint ahová el akar jutni, nem azért, hogy nyilával oly magasra érjen, hanem hogy e magasabb célpont segítségével kitűzött célpontjába jusson (VI. fejezet). De Machiavelli zord s ugyanakkor energiától duzzadó, cselekvő világára talán a legjellemzőbb a vízmérnök példája (XXV. fejezet). Aki idejében erősíti meg a sodró hegyi folyók ellenében gátakkal a partot, könnyíti meg az áradások levezetését jó előre elkészített csatornákkal, mert a Szerencse is ilyen félelmetes, kiszámíthatatlan, pusztító erejű, mint Észak-Itália hegyi folyói. Machiavelli hősi ideálja értelemmel és munkával szegül szembe az élet ismeretlen tényezőinek pusztításával, nem pedig riadt félelemmel, fohászkodással.

Földi, emberérdekű, bátor világ ez, melynek immanens és nagyszerűen emberi voltát már De Sanctis is kiemelte. Igen, ez bámulatos benne: „A földi élet komolysága, eszközével, a munkával; tárgyával, a hazával; erkölcsi kötetelmével, a nemzettel; cselekvő tényezőjével, mely változhatatlan és halhatatlan, az emberi szellemmel vagy gondolattal; szervezetével, az öntörvényű, független állammal.”

Nem hallgathatjuk el azonban, hogy az árvizek pusztításáról adott kép összefüggésbe hozatala a szerencse viharával, a vízmérnöki tudás és akarat szembe szegezése Leonardót juttatja eszünkbe, akivel személyes barátságot kötött éppen Cesare Borgia környezetében. Leonardo jegyzetei ugyanezekkel a kérdésekkel foglalkoznak, és a Pontini-mocsarak lecsapolásának terve, a lombardiai vízrendszer, a Loire vízrendszerének kialakítása Leonardo életművének egyik alapjelenségére mutat: vízmérnöki tevékenységére. Már utaltunk rá, hogy egyebekben is hasonlóságokat lehet fölfedezni kettejük gondolkodásában, mint például a tapasztalati módszer, a kauzalitás, a kísérlet, a világ teremtő átalakításának művészi gondolata. Vannak olyan jegyzetek Leonardo iratai közt, melyekben a szabadság, az egyeduralom, a nép védelme, a központosítás, az oligarchia kérdéseivel Machiavellihez nagyon rokon módon birkózik. Érdeklődésük széles körében, méreteiben is nagy a hasonlóság. Utalnunk kell arra a körre, a polgársághoz közel álló, fiatal értelmiségre, amelynek foglalkozása még nem is nagyon ágazódott el. Lám, Machiavelli példáit az alkotó művész: festő, építész, hadmérnök és orvos foglalkozása köréből veszi. S hogy csak egy példát említsünk, Leonardo valamennyit gyakorolta, s még ezen felül szobrász, muzsikus is volt.

Machiavelli és Leonardo energia-emberének világában kevés hely maradt túlvilági gondolatok számára, nagyon szükségzerű tehát, hogy az első Machiavelli-ellenes támadások éppen úgynevezett „istentelensége” miatt érték, hiszen a vallást, mint kormányzati eszközt, alárendeli az államnak, az egyházat egy-egy társadalom megromtójának tekinti, és a kereszténység elpuhító

hatásával magyarázza az enervált városi elemek cselekvésképtelenségét. Mindebből szinte logikusan következett, hogy *A fejedelemet* 1573-ban a tiltott könyvek jegyzékére tették. A protestánsok azután ugyanezt a vádat szegezték Machiavellinek, csak más alapon, mintegy értelmi szerzőnek tüntették fel Medici Katalin tetteiben, a Szent Bertalan-éjszaka szörnyűségeinek létrehozásában.

Kétségtelen, hogy Machiavelli annyira át volt hatva a földi élet szeretetétől, annyira ennek kivívására fordította minden érvét és szenvedélyét, hogy irracionális mozzanatokra nem sok hely jutott. Torzóban maradt új istene, a Szerencse. Éles elméjével rájött, hogy az akkori társadalom kibékíthetetlen ellentmondásai, az emberi tervező értelmet messze meghaladó bizonytalansága kiszámíthatatlan tényezők özönét veti a cselekvő ember útjába. Néha óvatosan érvényesül ez az ismeretlen tényező, máskor elborít, mint az árvíz. Machiavelli azonban nem nyugszik bele, próbálja megismerni és szembeszegezni vele az emberi akaratot. Megragadja a hagyományos képzetet, mely Fortunát állhatatlan, szép nő alakjában képzelel el, s máris emberi relációkba állítja. Machiavelli még alig teremtett belőle új istent, máris megszünteti isteni hatalmát az emberek fölött.

Érthető hát az a mérhetetlen hatás, melyet Machiavelli gondolati műve tett a következő korok gondolkodóira, különösen ami a gondolkodásra való serkentést illeti. Csodálta őt Bacon, Descartes, nem tudta magát kivonni hatása alól Bodin, Justus Lipsius, bírálva ismerte e Voltaire. Említettük, hogy az olasz felvilágosodás hívei műveinek látszólagos ellentmondásai alapján úgy értelmezték, mint aki ironikus utalásokkal felvilágosítja a népeket zsarnokaik eljárásáról. Látván hősi életét, emésztő tettvágyát, az olasz nemzet megálmodóját, a vallást eltávolító, tiszta racionalizmusát, mindez érthető: Alfieri, Foscolo nem is tehettek másként. S tévedésüket annál inkább megbocsátjuk, mert ha szó szerint nem is, de a dolgok lényegét tekintve igazuk van. Antonio Gramsci tulajdonképpen az olasz felvilágosodás hagyományainak nyomába lép, amikor Machiavellit úgy állítja oda, mint az olasz nép vágyainak, követeléseinek megfogalmazóját, képviselőjét, egy új mítosz megteremtőjét, a legnagyobb olasz utópistát.

Érdemes röviden megvizsgálni, hogy Machiavelli szubjektív tudatában is milyen élesen kibontakozik ez az igény. Nemcsak arra gondolunk, hogy milyen roppant erejű sodrás viszi röpiratának érvelését az utolsó fejezetig, a kulcsfejezetig, a buzdításig, hogy a Mediciek vegyék kezükbe a nagy vállalatot, Itália megszabadítását a barbároktól. Hiszen e tiszta értelmű írás olyan haragkitöréssel fejeződik be, amelyen befejezésre nem találunk példát a világirodalomban. Az olasz nép megváltóját idézi, a könnyes nép közé, azt, aki levezeti majd az idegen árvizet Itália földjéről, s a háború dögszaga helyett, amit ez az idegen uralom jelent, a béke tiszta levegőjét hozza. Utolsó sorai egybefonódnak Petrarca híres énekével, Machiavelli egyetlen reménye támad fel itt újra: az egész nemzet álljon talpra, és ragadjon fegyvert.

És milyen szerepet szánt ebben a népnek, amelyről tudta és vallotta, hogy sokkal jobb urainál, s csupán szabadságot és tisztas emberi életet akar? A nép megbecsülése Machiavelli, az elszegényedett nemes gondolkodásában éppen olyan szilárdan az értelem alapján nyugszik, mint minden meggyőződése, természetesen a maga polgári gondolkodásának alapján. Fejedelmének figyelmét gondosan felhívja, szerettesse meg magát a néppel, de legalábbis arra törekedjék minden erejével, hogy azon közösségek gyűlöletét elkerülje, amelyek a leghatalmasabbak. Szerinte a Római Birodalom császárkorában a döntő erő a hadsereg volt. A firenzei gondolkodó a maga korában a népnek tulajdonította ugyanazt a döntő szerepet, amely a római korban a hadseregé volt. Akkor: a katonák hatalma nagyobb volt, mint a népé. Ma azonban a török és az egyiptomi szultán kivételével minden fejedelemnek a nép kielégítését kell célul kitűzni, inkább, mint a katonákét, mert a nép hatalmasabb, mint ezek. És e tekintetben egészen bizonyos, hogy Machiavelli a számbeli fölényen kívül az alapvető etikai magatartást is hatalmas anyagi erőnek fogja fel; a nép jóindulatú, a nép hisz annak, aki igazat mond neki, legalábbis erre törekszik. A nép alkotja a Machiavelli megálmodta hadsereg igazi erejét. Szerinte a nép mint állampolgár a legjobb katona. Példának a velenceieket hozza fel, akik addig voltak szerencsések hadviselésükben, amíg nem zsoldosokra támaszkodtak. A velencei „nemesek” (gentiluomini) és a „felfegyverzett köznép” (la plebe armata) „erővel és sikerrel cselekedtek” (operarono virtuosissimamente). Márpedig ez mindennek a mércéje Machiavelli értékrendszerében: tud-e valaki virtussal cselekedni, vagy nem. *A fejedelem* utolsó soraiban is ezt

veti szembe Petrarcát idézve az idegen dühvel (furore). Ez a virtù, a reneszánsz egyik mitikus kifejezése, és Machiavelli leglényegét visszatükröző fogalom nemcsak a római polgári és hadi erényt újítja meg, hanem az arisztotelészi filozófiából származó cselekvőerő, a dűnamisz fogalmát, mely átkerül a skolasztikába is „virtus” nevezettel, és a hatóerőt jelenti. (Fausto Montanari.) Megalapozott tehát Gramsci nézete, hogy Machiavelli az olasz nép vágyait testesíti meg a fejedelemben, ez az a megváltó, akit az olasz nép a mű utolsó szavai szerint bosszúvágygal, makacs hűséggel, mély tisztelettel és könnyekkel fogad. Valóban mennyi körültekintő gond és tömörségében is milyen teljesség jut érvényre a mű szerkezetében, az érvek milyen fokozása! Az első kilenc fejezet a hatalom megszerzésének módszereit tekinti át. Aztán számba veszi az állam erőforrásait, melyet elsőnek követ a hadsereg jó felépítése. A XV-től a XXI. fejezetig a fejedelem mint törvényhozó és a társadalom művész-alakítója cselekszik. Tulajdonképpen a háború és béke kettős művében nyújtja át nekünk Machiavelli csupa küzdelem életének minden tapasztalatát, mindazt, amit szerzett, miközben létrehozta a nemzeti hadsereget, mindazt, amit látott, megfigyelt számtalan küldetése alkalmával, hadisátrak alatt, udvarokban, idegen országokban, amikor sok esetben napokig jóformán nem szállt le a nyeregből, napokig nem aludt, alig evett, de se testi fáradalom, se betegség nem tudta elcsigázni éber szellemét. Mint ahogy nem tudta megtörni a bukás, a hóhérok kínzása és a börtön szörnyűségei sem. Ekkor tanulta meg – s az „ekkor” évtizedeket jelent –, hogyan gondolkodik a nép, az egyes emberek, egész társadalmak, milyenek az uralkodók valóságban, és milyeneknek kellene lenniök ahhoz, hogy ezt a valóságot meg tudják változtatni. Akkor tanulta meg azt is, amire a következő két fejezetben utal, hogyan kell megválogatni a tanácsosokat és titkárokat. Utolsó előtti gondolja *A fejedelem*-ben, hogyan bírja le az ember dinamikus ereje, virtusa az élet ismeretlen, ellenséges tényezőit. S mikor mindezt elmondta, fordul reménytelen reménységgel a Medici-házhoz Itália megszabadításáért.

De a remény pusztá remény maradt: az álom szétfoszlott, s a félrevonult, elhagyott, megvetett költő-politikus nem kellett a törpe kornak. A feltételek valóban nem voltak meg ahhoz, hogy az utópia valóra váljék, így halt meg 1527. június 22-én, 58 éves korában, viszonylag korai halállal. Művei azonfelül, hogy művészi szépségükkel örök időkre példázák a természet és az emberi erő nagyságát, már csak történeti szerepükkel is fel tudják kelteni érdeklődésünket. *A fejedelem*-ben Machiavelli kiváltképpen erőteljesen, sugárzó érveléssel s ugyanakkor költői lényegábrázolással, képszerűséggel fejezte ki egy elnyomott nép vágyait. Kimondta a titkokat, tudatossá tette a sejtelmet, és evvel elérte azt, aminél többet nem remélhet író, része lett annak a fejlődésnek, melyet emberi történelemnek nevezünk. *A fejedelem* gondolatai ezért lennének frissek, elhithető erejűek akkor is, ha nem a művészet szárnyain érkeznének hozzánk, a költészet felfokozó erejével.

*

E tanulmány, amennyire rövidre szabott terjedelme megengedi, tekintetbe vette mind a Machiavelli-irodalom legjelentékenyebb eredményeit, mind, csaknem minden ponton, a szerző gondolatait is, melyeket e tárgykörben több mint három évtized alatt közölt vagy gyűjtött.

A leglényegesebb bibliográfiát az alábbiakban adhatjuk olvasóinknak. A szövegkiadások közül F. Flora és C. Cordié összkiadása ajánlható: *Tutte le Opere di Niccolò Machiavelli*, Milano, 1949–50. Vol. I–II.; vagy G. Mazzoni–M. Casella hasonló című szövegkiadása (Firenze, 1929.). Machiavelli életrajzai közül máig is lényegbevágóan, alapvetően kiemelkedő Pasquale Viliari: *Niccolò Machiavelli e i suoi tempi*, Vol. I–III. (Milano, 1912.). Gazdag levéltári kutatásokra épül fel Roberto Ridolfi nemrég megjelent jó életrajza: *Vita di Niccolò Machiavelli*, Roma, 1954. A Machiavellire vonatkozó szakirodalomból mint alapvetőeket a következőket ajánljuk: Jacob Burckhardt: *Die Kultur der Renaissance in Italien*, 8. Aufl. durchgearbeitet von Ludwig Geiger, Leipzig, 1901; Francesco De Sanctis: *Storia della letteratura italiana*, Bari, 1912. Vol. II. 67–112.; Joseph Ferrari: *Historie de la raison d'état*, Paris, 1860; Engels: *A természet dialektikája. Bevezető tanulmány*. Budapest, 1950; Benedetto Croce: *Teoria e storia della storiografia*, Bari, 1917; Giuseppe Toffanin: *Machiavelli e il tacitismo*, Padova, 1921; Friedrich Meinecke: *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*, München-Berlin, 1924; Benedetto Croce: *Elementi di politica*, Bari, 1925; Federico Chabod: *Del Principe di Niccolò Machiavelli*, Milano, 1926; René König: *Niccolò Machiavelli*, Erlenbach-Zürich, 1941; Antonio Gramsci: *Note sul Machiavelli*,

1. *Lorenzo de Medici* – II. Lorenzo (1492–1519). Firenze uralkodója, 1516-tól Urbino hercege; Medici Katalin francia királyné apja.
2. *erre a mélyen fekvő vidékre...* – Sant’ Andrea in Percussina Firenze mellett, ahol Machiavelli 1512-től élete végéig visszavonultságban élt. A Serristori család birtokában lévő házban, amelyet Machiavelli leveleiben Albergaccióként emleget, ma Machiavelli-múzeum van, több ezer kötetes, a teljes Machiavelli irodalmat magában foglaló könyvtárral.
3. *Francesco Sforza* (1401–1466) – zsoldosvezér, Filippo Viscontinak, Milánó hercegének veje. 1450-ben megdöntötte a milánói városköztársaságot, a Republica Ambrosianát, és Milánó hercege lett.
4. *a spanyol király* – II. vagy Katolikus Ferdinánd (1452–1516), Aragónia, majd Spanyolország uralkodója; 1504-ben megszerezte a Nápolyi Királyságot is.
5. *Ferrara hercege* – I. Ercole d’Este (1471–1505). Beatrix magyar királynő sógora, illetve I. Alfonso d’Este (uralkodott 1505–1534), Lucrezia Borgia férje, korának kiváló hadvezére.
6. *Gyula pápa* – II. Gyula (Giuliano della Roveres 1443–1513), a reneszánsz nagy egyházfejedelem, hadvezére és mecénása 1503–1513-ig uralkodott. Sokan – így Machiavelli is – tőle remélték Itália egyesítését.
7. *Lodovico Moro* – Lodovico Sforza (1451–1510), Milánó hercege. 1499-ben a franciák megfosztották hatalmától. Milánót csak átmenetileg tudta visszaszerezni; francia fogságban halt meg.
8. *Hellespontus* (Hellészpontosz) – itt: Görögország.
9. *Így hívták az aetolok a rómaiakat Görögországba...* – a Görögországban i. e. IV-II. századig fennállt Aetoliai Szövetség a Hannibál és Róma közötti háborúkban a rómaiak oldalán állt.
10. *achájok* – az i. e. III. és II. század legfontosabb görög államszövetségének lakói.
11. *Antiochust elüldözték...* – III. Antiochus (Antiochosz; i. e. 242–187), szír uralkodó. I. e. 192-ben átkelt Görögországba, de mivel sem az achájok, sem V. Fülöp macedón király seregei nem támogatták, egy év múlva döntő vereséget szenvedett a rómaiaktól.
12. *Fülöp* – V. Fülöp (Philipposz; uralkodott i. e. 220–179), Macedónia királya a rómaiaktól i. e. 197-ben elszenvedett veresége után nem segítette tovább korábbi szövetségését, Antiochoszt.
13. *S nem Károlyról fogok beszélni, hanem Lajosról...* – VIII. Károly (1470–1498) francia király, aki 1483-tól 1498-ig uralkodott, 1494-ben rövid időre meghódította a Nápolyi Királyságot. Utóda, XII. Lajos (1462–1515), Valentino Visconti unokájaként jogot formált a Milánói Hercegségre, és 1499-től 1512-ig hadjáratot vezetett Itáliába.
14. *Sándor pápa* – VI. Sándor (Rodrigo Lenzuoli de Borgia; 1431–1503) 1492-től 1503-ig uralkodott. A spanyol eredetű hírhedt Borgia család feje, Cesare és Lucrezia Borgia apja volt.
15. *Erről beszéltem Nantes-ban Rouen érsekeivel...* – Machiavelli első franciaországi követsége alkalmával, 1500-ban került sor erre a tárgyalásra. Rouen érseke: George d’Amboise bíboros (1460–1510), XII. Lajos francia király minisztere.
16. *Valentino* – Cesare Borgia (1478–1507), VI. Sándor pápa fia, Valentinois hercege, Machiavelli egyik pártfogója. Apja segítségével Közép-Itáliában államot létesített, de Machiavelli reményeivel ellentétben az olasz egységet nem tudta kivívni.
17. *Darius* – III. Darius Codomannus (Dareiosz; uralkodott i. e. 336–330), perzsa király. Nagy Sándor i. e. 333-ban Isszosznál, majd 331-ben Gaugamélánál legyőzte, s ezzel a perzsa birodalmat megsemmisítette.

18. *szandzsákokra osztván...* – a Török Birodalom tartományait nevezték a *sancak* (zászló) szóval szandzsákoknak.
19. *Pyrrhus* (Pürrhosz; i. e. 319–272) – Epirus királya, több sikeres hadjáratot vezetett a rómaiak ellen, de győzelmének eredményeit nem tudta kihasználni.
20. *Mózes, Cyrus, Romulus, Theseus* – legendás államalapítók: Mózes a zsidó nép vezetője, Cyrus (Kürosz) a Perzsa Birodalom, Romulus Róma megalapítója, Theseus (Thészeusz) Athén mitikus hőse.
21. *Ha Romulus nem vetődik Albába...* – Róma mondái alapítója az Alba Longa-i király unokája volt; bár születése után egy teknőben a Tiberisbe vetették, testvérével Remusszal együtt, megmenekültek, s nagyapjuk engedelmével kitételük helyén alapították meg Róma városát.
22. *mint ahogy ez napjainkban Girolamo Savonarolával történt...* – Girolamo Savonarola (1452–1498) domonkosrendi szerzetes a Medicik második elűzése után a Firenzei Köztársaság vezetője, 1498-ban a firenzei Signoria előtt megégették, és hamvait az Arno vizébe szórták.
23. *Hiero* (Hierón; uralkodott i. e. 270–216) – Siracusa utolsó jeles uralkodója.
24. *Quod nihil illi deerat...* – Semmi más nem hiányzott neki az uralkodáshoz, csak az ország. (Nem szó szerinti idézet Justinus római történetíró munkájából.)
25. *Orsinik, Colonnák...* – római főúri családok.
26. *Paolo úr közvetítésével...* – Paolo Orsini elővigyázatlansága Francesco Orsimnek, Vitellozzo Vitellinek és Oliverotto Firmianónak, sőt önnönmagának is életébe került. Ez volt a két hírhedt sinigagliai vérengzés 1502 decemberében és 1503 januárjában.
27. *Messer Remirro de Orco* – Remigio di Lorena (meghalt 1502-ben), Cesare Borgia hadvezére, majd Romagna helytartója.
28. *ha Sándor életben marad...* – VI. Sándor pápa egy franciaellenes szövetségről tárgyalt, amely lehetővé tette volna, hogy Cesare Borgia meghódítsa Toscanát, Emiliát, és Milánó ellen forduljon.
29. *a herceg maga pedig halálos beteg...* – 1503 nyarán, amikor egy közös vacsorán feltehetően megmérgezték őket, VI. Sándor pápa meghalt, Cesare Borgia azonban kiheverte a mérgezést.
30. *Baglionik, Vitellik...* – perugiai, illetve fermói főúri család.
31. *San Piero ad Vincula* – II. Gyula pápa bíboros korában viselt püspöki címe.
32. *San Giorgio* – Raffaello Riario bíboros püspöki címe.
33. *Ascanio* – Ascanio Sforza bíboros.
34. *Agathocles* (Agathoklész; i. e. 361–289) – Siracusa egyeduralkodója, a karthágóiak ellenfele.
35. *Oliverotto Firmiano, Giovanni Fogliani, Paolo Vitelli, Vitellozzo Vitelli* – különböző fermói főúri családok tagjai.
36. *Nabis* (Nabisz; uralkodott i. e. 206–192) – Spárta kemény kezű egyeduralkodója; politikájában a legalsóbb rétegekre támaszkodott.
37. *Gracchusok* – Tiberius Sempronius Gracchus (i. e. 162–131), és Caius Sempronius Gracchus (i. e. 153–121), a római nép vezetői a nemességgel szemben.
38. *Messer Giorgio Scali* – a firenzeiek hadvezére volt. Dölyfössége miatt a nép elfordult tőle. 1382-ben társával, Tommaso Strozzi-val együtt kivégezték.
39. *Sixtus* – IV. Sixtus pápa (Francesco della Rovere; 1414–1484), 1471-től 1484-ig ült a pápai trónon.
40. *Leó pápa* – X. Leó (Giovanni de Medici; 1475–1521), a művészetek és tudományok nagy pártfogója. Pápasága (1513–1521) alatt támadt Luther mozgalma, és következett be az egyházszakadás.
41. *Macedóniai Fülöp* – II. Fülöp (Philipposz; i. e. 379–336), Macedónia királya, Nagy Sándor apja. I. e. 359-től 336-ig uralkodott. Ő vetett véget a görög városállamok függetlenségének.

42. *Epaminondas* (Epameinondasz; i. e. 418–362) – thébai államférfi és hadvezér. Halálával ért véget Thébai hegemoniája Görögországban.
43. *Filippo herceg* – Filippo Maria Visconti (1391–1447), Milánó hercege, családjának utolsó férfisarja, Francesco Sforza apósa.
44. *Apja, a másik Sforza...* – Muzio Attendolo (1369–1424), másként Sforza (erőszakos), romagnai zsoldosvezér, a Sforza család őse.
45. *Nápolyi Johanna* – II. Johanna (1371–1435), 1414-től 1435-ig volt Nápoly királynője. V. Alfonz aragóniai király segítségével védte meg országát III. (Anjou) Lajos trónigényével szemben.
46. *Giovanni Aucut* – a skót John Hawkwood, zsoldosvezér, aki 1367-től haláláig, 1393-ig, Itáliában harcolt.
47. *Braccio* – Andrea da Montone (1368–1424), zsoldosvezér, Sforza vetélytársa. Követőiket *sforzesco* és *braccesco* néven tartották számon.
48. *Carmagnola* – Francesco di Bartolommeo Bussone (1390–1432), paraszti származású kiváló zsoldosvezér. Előbb a Viscontik, majd a velenceiek szolgálatában állt. A velenceiek félve, hogy újra a Viscontikhoz pártol, kínpadra vonták, majd lefejezték.
49. *Bartolomeo da Bergamo* – Bartolomeo Colleoni (1400–1475), zsoldosvezér, Sforza tanítványa. Élete utolsó évtizedeiben a velenceiek hadvezére volt.
50. *Roberto da San Severino* – a velenceiek hadvezére a ferrarai hadjáratban, 1482-ben.
51. *Pitigliano grófja* – Niccolò Orsini (1442–1510), zsoldosvezér, élete végén Velence szolgálatában.
52. *Alberigo da Conio* – más néven Alberico Barbiano (meghalt 1409-ben), zsoldosvezér, Sforza és Braccio tanítómestere.
53. *A konstantinápolyi császár* – Machiavelli VI. János Kantakuzenosz (uralkodott 1347–1355) bizánci császárra gondol, aki török segítséghez folyamodott a trón megszerzéséért.
54. *quod nihil... vi nixa* – „Soha nem volt oly gyenge vagy állhatatlan dolog, mint a hírnév, ha nem támaszkodik saját erőre.” (Tacitus; *Annales*, XIII. 19.)
55. *Philopoemen* (Philopoimén; i. e. 253–183) – az acháj szövetség vezére.
56. *Xenophon* (Xenophón; i. e. 434–359) – görög történetíró. Machiavelli Xenophón *Kürupaideia* című művére hivatkozik.
57. *Scipio* – Publius Cornelius Scipio Africanus (i. e. 234–183), Hannibál és Karthágó legyőzője.
58. *a firenzeiek ... végignézték Pistoia romlását...* – a XV. század végén véres összetűzésre került sor Pistoia-ban a Panciatichi és a Cancellieri család között. Machiavelli szerint a firenzeieknek erős kézzel be kellett volna avatkozniuk a polgárháborúba.
59. *Res dura... tueri* – Mostoha helyzetem, az készit így cselekedni, s uralmam // Kezdeti volta, hogy örökkel védessem a partot. (Vergilius: *Aeneis* I. 563–564. Lakatos István fordítása.)
60. *Fabius Maximus* – Quintus Fabius Maximus Cunctator (meghalt i. e. 203), római hadvezér és konzul, Hannibál méltó ellenfele.
61. *Locris* – dél-itáliai görög város. I. e. 205-ben Scipio alvezére, Quintus Pleminius elfoglalta és kirabolta.
62. *Chiron* (Kheirón) – Homérosz szavaival „a legnemesebb kentaur”, a görög mitológia számos hőséne, így Akhilleusz is nevelője.
63. *van egy olyan uralkodó...* – II. Ferdinánd spanyol király.
64. *Messer Annibale nagyapját...* – Annibale Bentivogliót 1445-ben gyilkolták meg. 1445-től 1462-ig a kiskorú Giovanni Bentivoglio helyett Ercole Santinak és egy Poppiból való asszonynak a fia kormányozta Bolognát.
65. *Marcus* – Marcus Aurelius római császár (uralkodott 161–180), filozófus, a barbárok ellen több hadjáratot viselt.
66. *Commodus* – római császár (uralkodott 180–192), Marcus Aurelius fia.
67. *Pertinax* – római császár (uralkodott 192–193), Commodus utóda. A praetorianus testőrök megölték.

68. *Julianus* – római császár (uralkodott 193), 66 napi uralkodás után meggyilkolták.
69. *Severus* – Septimius Severus római császár (uralkodott 193–211), bár kegyetlenségével jutott hatalomra, uralma során számos üdvös reformot honosított meg a Római Birodalomban.
70. *Caracalla* – Antoninus Caracalla római császár (uralkodott 211–217), Septimius Severus fia. Véreskezű és harcias uralkodó. Testőrei gyilkolták meg.
71. *Macrinus* – római császár (uralkodott 217–218), gyilkoltatta meg Caracallát. Heliogabalus legyőzte és kivégeztette.
72. *Heliogabalus* – római császár (uralkodott 218–222). Kegyetlensége és kicsapongásai miatt katonái fellázadtak ellene és megölték.
73. *Alexander* – Alexander Severus római császár (uralkodott 222–234), művelt, de erélytelen fiatalember. Igazságos uralmát a hadsereg nem nézte jó szemmel, ezért anyjával együtt meggyilkolták.
74. *Maximinus* – római császár (uralkodott 234–238). Kegyetlen uralma ellen fellázadt csaknem az egész Római Birodalom. Végül saját katonái megölték.
75. *iure hereditario* – örökség jogán (latin).
76. *Niger* – Caius Pescennius Niger, római császár (uralkodott 193–194). A hadsereg egy része emelte trónra, Septimius Severus azonban legyőzte, és egész családját kiirtatta.
77. *Albinus* – Decimus Clodius Septimius Albinus, római császár (uralkodott 193–197), Septimius Severus uralkodótársa. Niger legyőzése után Severus vele is leszámolt, 197-ben legyőzte és megölte.
78. *guelf és ghibellin* – a XII–XIV. században az itáliai polgárháború ellenlábás pártjai, az előbbiek a pápa, az utóbbiak a német császár hívei. Idővel ez a megkülönböztetés társadalmi jellegűvé vált, az olasz polgárság és nemesség elkülönülését jelentette.
79. *Pandolfo Petrucci* – Siena fejedelme; Cesare Borgia elűzte, de 1509-ben visszatett Sienába.
80. *ab antiquo* – ősidőktől fogva (latin).
81. *Niccolò Vitelli* – a Medicik segítségével foglalta el Città di Castellót. IX. Sixtus pápa elűzte ugyan 1474-ben, Vitelli azonban visszatért, és lerombolta a pápa által emelt két erődítményt.
82. *Guido Ubaldo* – Urbino hercege. 1502-ben Cesare Borgia elűzte, de még ugyanabban az évben visszatért. Véglegesen csak VI. Sándor pápa halála után szerezte vissza államát.
83. *Forlì grófnője* – Caterina Sforza, Girolamo Riario özvegye, akit Cesare Borgia 1499-ben és 1500-ban legyőzött. Machiavelli is megfordult nála követségben.
84. *Uralkodása Granada meghódításával vette kezdetét...* – II. Ferdinánd spanyol király 1492-ben megdöntötte a Granadai Kalifátust, a spanyolországi arab uralom utolsó maradványát.
85. *marranusok* – katolikus hitre tért spanyolországi zsidók és arabok, akik titokban tovább követték eredeti vallásukat.
86. *Messer Bernabò* – Bernabò Visconti, aki fivérével Galeazzóval 1354-től 1385-ig uralkodott Milánóban.
87. *Quod autem... eritis* – Amit ezek ajánlanak, hogy ne avatkozzatok a háborúba, a lehető legrosszabb számotokra; elvesztitek becsületeteket és a győztes zsákmánya lesztek irgalom nélkül. (Livius, XXXV. 48.; nem szó szerinti idézet.)
88. *Antonio da Venafro* – Machiavelli személyesen ismerte Pandolfo Petrucci miniszterét. Kétszer találkozott vele, amikor követként Cesare Borgiánál járt, s különösen sienai találkozásukról számol be kedvezően.
89. *Lukács pap* – Luca Rinaldi, I. Miksa császár követe. Machiavelli, mint a szövegből is kiténik, személyesen ismerte.
90. *Miksa* – I. Miksa (1459–1519), német-római császár. 1493-tól 1519-ig uralkodott. Bianca Sforzát, Corvin János volt jegyesét vette nőül. Családi kapcsolatait igyekezett felhasználni itáliai uralmának kiterjesztésére.
91. *Titus Quintius* – Titus Quintius Flaminius római konzul, V. Fülöp macedón király és Nabisz spártai uralkodó legyőzője.

92. *iustum enim... spes est* – „Igazságos a háború, ha elkerülhetetlen, és szent a fegyver, ha másban már nincs remény.” (Livius, IX. 1.)
93. *Taro... Mestre* – felső-itáliai városok, az idegen hódítókkal szembeszálló olasz hadsereg vereségének színhelyei.
94. *Petrarca jövődölése* – idézet Petrarca *Daloskönyvéből*. (Petrarca: *Canzoniere*, VI. 13–16. Molnár Imre fordítása.)